

ALKALMAZOTT PSZICHOLÓGIA

2011/4

AZ ALKALMAZOTT PSZICHOLOGIA ALAPÍTVÁNY – APA – FOLYÓIRATA
Alapítás éve: 1998

Megjelenik a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem
és a Debreceni Egyetem együttműködésének keretében.

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszachenyiterv.gov.hu
06 40 638 638

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai
Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

A támogatás száma TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003

A szerkesztőbizottság elnöke
Prof. dr. Hunyady György
E-mail: hunyady.gyorgy@ppk.elte.hu

Szerkesztőbizottság

Faragó Klára	Kollár Katalin
Gyöngyösiné Kiss Enikő	Kósa Éva
Juhász Márta	Kovács Judit
Kalmár Magda	Münnich Ákos
Katona Nóra	Szabó Éva
Király Ildikó	Urbán Róbert

Főszerkesztő

Szabó Mónika
E-mail: szabo.monika@ppk.elte.hu

A szerkesztőség címe

ELTE PPK Pszichológiai Intézet
1064 Budapest, Izabella u. 46.

Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem

ISSN 1419-872X

EMPIRIKUS TANULMÁNYOK

POLITIKAI VÁLTÁS PSZICHOLÓGIAI KONTEXTUSA: ÉRZELMI ATMOSZFÉRA, ÉRTÉKVILÁG ÉS DEMOKRATIKUS FELFOGÁSOK¹

THE PSYCHOLOGICAL CONTEXT OF POLITICAL CHANGE: EMOTIONAL
ATMOSPHERE, VALUES AND DEMOCRATIC ATTITUDES.

HUNYADY György
ELTE PPK Pszichológiai Intézet

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
PEDAGOGIKUM KÖZPONT
TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003

2010 a magyar politikatörténetben látványos, nagy fordulatot hozó év, de a társadalom érzésvilága tekintetében alighanem maga volt a töretlen folytonosság. Az történt meg, *amit a többség akart és mindenki várt*: azok is ezt várták, akik nem akarták. Az országos, majd a helyhatósági választások egyértelmű eredményre vezettek: formát öltött a jobboldal átütő fölénye és a széteső balliberális oldal elvesztette felmorzsolódó pozícióit. Afelől a választások előtt még lehettek kétségek, hogy a nemzeti radikalizmus különböző fokozatait képviselő jobboldali pártok belső erőviszonya és egymásrataltsága hogyan alakul, de az már ekkor is bizonyos volt, hogy átveszik a hatalmat és ennek központját a Fidesz–KDNP pártszövetség és vezéralakja, Orbán Viktor foglalja el. A Bajnai-kormány is e felismerés jegyében látta el – az esélytelenek nyugalmával és sportemberi küzdőszellemmel – vállalt szakértői feladatait, és az állami élet alacsonyabb régióiban is ki-ki felkészült – dacos kiállással vagy hajlékony ügyeskedéssel – a politikai földcsuszamlásra. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a közhatalom átvétele és átadása annak tudatában zajlott le, hogy a *társadalmi elégedetlenség* már 2008-ban tetőfokára hágott, a balliberális berendezkedés visszahozhatatlanul elvesztette a közbizalmat és a meg-

¹ A tanulmány átalakított változata a *Magyarország politikai évkönyve 2010-ről: Kormányzat, közpolitika, közélet* (digitális) kötetében megjelent írásnak. Támogatta a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003.

határozó többség változást kíván, amit a jobboldal követel és kínál. Ennek dinamikájáról és az empirikus szociálpszichológia által megragadható megnyilvánulásairól a szóban forgó évben közzétettem egy kötetet a Napvilág Kiadó *Húsz év után* sorozatában, *A társadalmi közérzet hullámverése* címen. Leegyszerűsítő feltételezésem az volt, hogy a rendszerváltó Magyarországon a mindenkori kormányerők a piaci demokráciák hazánkat körbefonó és átítató világrendje és a szétbomló társadalom megőrzött és ébredő igényeinek kettős szorításában működnek és őrlődnek fel. Ebből a szempontból a kormányzati váltógazdaság elakadása 2006-ban szinte végzettszerűvé tette, hogy az épphogy győztes balliberális oldal a kivívott újabb kormányzati ciklusban – amelyben ráadásul világgazdasági válságtünetek is előálltak a gazdasági stabilizálódás racionális útját – felmorzsolódjon. Aktivitásával és tehetetlenségével egyaránt hozzájárulva hatalmi pozíciói és belső tartása elvesztéséhez, szemben egy épphogy vesztes, felbuzdult és elszánt, a hatalom jó részén már osztozó jobboldallal.

Jelen írásom ennek a kötetnek a szerves folytatása, benne a társadalmi közérzet és azt övező, kifejező és gerjesztő nézetrendszerek szociálpszichológiai mutatóit *követem tovább* a politikai fordulat évében. Ugyancsak egyszerű feltevés nem több és nem más, mint hogy a gyökeres politikai, mesterien levezényelt jogintézményi és bizonytalan kimenetelű gazdasági változások 2010-ben a szociálpszichológiai viszonyokat érdemben nem újították meg: a *közérzeti hullámvölgy kitart*, a megélt társadalmi-morális feszültségek fennmaradtak, nem zajlott le egy forradalminak minősíthető katarzis és olyan várakozások sincsenek a társadalomban, amelyek követelően túlmutatnának a piaci demokrácia jogállami keretein.

2010 októberében az országos, sőt a helyhatósági választások után végeztünk egy *országos reprezentatív* kutatást, amely a társadalom érzelmi állapotát és a viszonyok megítélését igyekezett felderíteni. Az 1000 fős mintában a nemek, az életkor és a lakhelyek arányosan oszlottak el, a kérdezettek 48,2%-a aktív dolgozó, 33,7%-a nyugdíjas, és 7,5%-a munkanélküli. 73%-uk nyilatkozott úgy, hogy az az évi országgyűlési választáson szavazott, közülük 66,4% állítása szerint a Fideszre, 15,9% az MSZP-re, 10,3% a Jobbikra és 3,85% az LMP-re. Ezt az utólagos bevalláson alapuló politikai irányvételt az adatok elemzésében – mint az alábbiakból kitűnik – mint másodlagos szempontot visszatérően tekintetbe vettük.

A SZEMÉLYES ÉS TÁRSADALMI KÖZÉRZET

Keresve az emberek érzelmi állapotának egyénre szóló, de összességében a társadalom állapotairól árulkodó mutatóját, a pszichológusok gyakran folyamodnak célirányos és egyszerű megoldáshoz: megkérdezik, hogy aktuálisan és/vagy tartósan ki *milyen hangulatban* van. Az erre a kérdésre gyakran skálán adott válasz – rangos megjelöléssel – szubjektív jólét névre hallgat, ezt tekinthetik a belső állapot közvetlen megnyilatkozásának, aminek természetesen vannak más, körbejárható mutatói is. 2010-ben az országos reprezentatív minta kérdezetteinek 1000 fős tömege *öt fokú skálán* átlagosan *3,38-ra* értékelte hangulatát, ami is halvány pozitív állapotot tükröz. Kézenfekvő feltételezni és igazolni is, hogy különböző társadalmakban a hangulat megítélésének és kifejezésének is vannak sztenderd kapaszkodói és normái. Kultúrközi összehasonlításban a szubjektív jólét hazai meghatározása meglehetősen elmarad más,

nyugati kultúrák jellegzetességeitől, mondhatni, hogy különböző szláv népek kinyilvánított – kissé lemondó – hangulatjelzéseihez áll még a legközelebb. A mi aktuális nézőpontunkból különösképpen az érdekes, hogy a pillanatnyi globális hangulatmutató milyen viszonyban áll a – hasonlóképpen országos reprezentatív mintákon szerzett – korábbi állapotértékelésekkel. Ebben az összevetésben kitűnik, hogy ez az index 2007-ben kismértékben, de kedvezőbb volt (3,51), 2008-hoz képest (3,37) viszont nem történt érdemi elmozdulás.

Ha a jelenlegi hangulat különböző összetevőiről szintén az önjellemzés révén próbálunk tájékozódni, akkor azt tapasztaljuk, hogy a vizsgálati személyek a nyugodt-feszült dimenzióban a neutrálishoz közeli állapotban jelölik meg saját helyüket és egy árnyalattal ennél pozitívabban szólnak arról, hogy vidámak, magabiztosak, boldogok-e. Ez utóbbi átlagos önjellemzés az ötfokú skálán 3,49 (melynek háttérében újfent azt látjuk, hogy 2007-ben ez az érték 3,56 volt, majd 2008-ban 3,47 lett, melyhez képest az elmozdulás egészen minimális). A szubjektív jólét értelmezésében és elemzésében a vonatkozó szakirodalom is kitüntetett szerepet tulajdonít az *elégedettség-elégedetlenség mértékének*, amit is maguk a vizsgálati személyek el tudnak különíteni hangulatuk derűs vagy rosszkedvű jellegétől, és amit ezeknél valamivel szigorúbb mércével is mérnek. Az elégedettség kinyilvánított mértéke 2007-ben 3,04 volt, mondhatni előjel nélküli apatikus helyzetkép, ami azonban 2008-ban már minimális mértékben, de leromlott, és 2010-ben teljes számszaki pontossággal ugyanott stagnál az *ötfokú skálán*: 2,93.

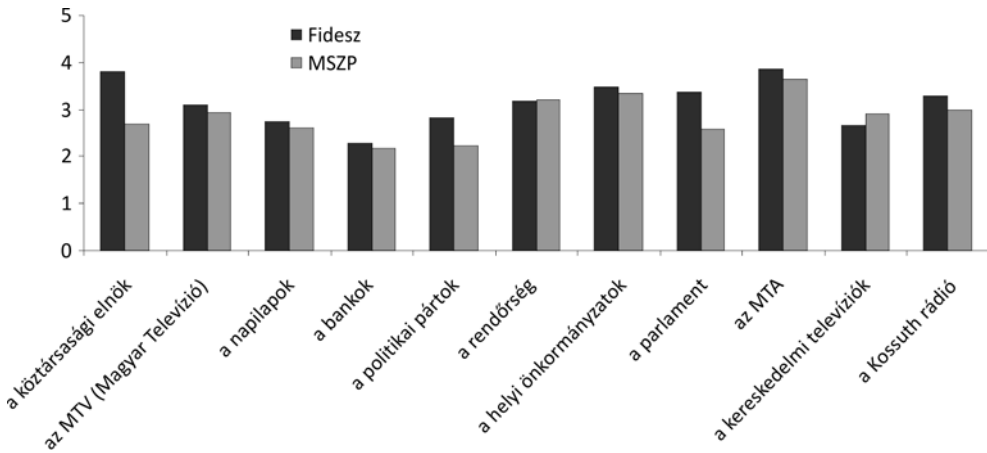
Vizsgálva a szubjektív állapot társadalmi megoszlását, összességében azt állíthatjuk, hogy az iskolázottsággal és a lakóhely urbanizáltsági fokával párhuzamosan némileg mind pozitívabb az önbemutató, az idősebb korosztályok hangulatának megjelölése összességében kedvezőbb, mint a fiataloké, a választóvonalat és mélypontot az 50–60 év közöttiek csoportja képezi. Egyértelműek a *politikai pártállással összefüggő különbségek*, a Fidesz-szavazók rendre pozitívabb önbemutatót adnak, mint az MSZP támogatói, hangulatuk jobb (3,48/3,26), nyugodtabbak (3,41/3,10), vidámabbnak, magabiztosabbnak, boldogabbnak és némileg elégedettebbnek is mondják magukat (ami nem jelent többet, mint hogy e tekintetben az ő önjellemzésük épp hogy semleges, 3,02, míg az MSZP szavazóinak az ítélete negatív minőségű, 2,80). A Fidesz-szavazók azok, akik a negatív hangulati minősítéseket markánsabban elutasítják, kevésbé változékony, szorongó, szomorú vagy kiábrándult a megvallott érzelmi állapotuk, és egyáltalán nem dühösek (1,97).

A rendkívül visszafogott, a semlegesség és az elégedetlenség határán ingadozó ítéletek jobb megértéséhez 2010-ben kísérletet tettünk arra, hogy az *önjellemzés háttérét, motívumait* is megismerjük. Ennek érdekében *hétfokú skálán* kellett megítélni különböző állításokat. Ezek közül kiemelkedik – minthogy a *legnagyobb egyetértéssel* találkozik (5,80) – az a tétel, hogy: „Senki másban nem bízhatok, mint önmagamban, és egy-két közelálló családtagban, barátban.” Viszonylag nagy, az ötös skálaértéket eléri és meghaladja két további tétel elfogadása: egy ide-láncoló gondolat: „Nem lennék képes tartósan másutt, más országban élni”, illetve a kapaszkodó igénye: „Nem könnyű eligazodni ebben a világban, de talál az ember igazi tekintélyt, akinek a szavára hallgathat, politikában, munkahelyen és családban.” Az ellenoldalon a *legnagyobb fenn-tartással* találkozott (a 3 és 4-es skálafok között): „jó a munkám és biztos a megélhetésem a jövőben”, „külföldre kellene költöznöm ahhoz, hogy végre megfelelő munkát és jövedelmet szerezzek”, és különösképpen azt utasították el (3,05), hogy „aktívabban kellene részt vennem

a politikában, mert a valamennyiünk számára fontos dolgok ott dőlnek el”. A motívumok megértéséhez vagy értelmezéséhez hozzátartozik még egy különmemű adat, amikor a vizsgálati személyek saját és családi *anyagi helyzetükről* nyilatkoztak. Egy apró kisebbség (2,8%) mondotta, hogy gondok nélkül él, és a minta egyharmada (33,7%) közölte, hogy beosztással jól kijön jövedelméből, a legnagyobb hányadot azonban azok tették ki (43,1%), akik 2010-ben úgy nyilatkoztak, hogy épphogy kijönnek keresetükből, ehhez képest kisebb csoport (15,2%) vallja be, hogy hónapról hónapra anyagi gondjai vannak, és a reprezentatív minta 4,4%-a mondta ki, hogy nélkülözések között él. Mondani sem kell, hogy ezek az ítéletek a lehetőségekhez és normákhoz igazodó változó mércékhez mérik a kérdezettek anyagi helyzetét.

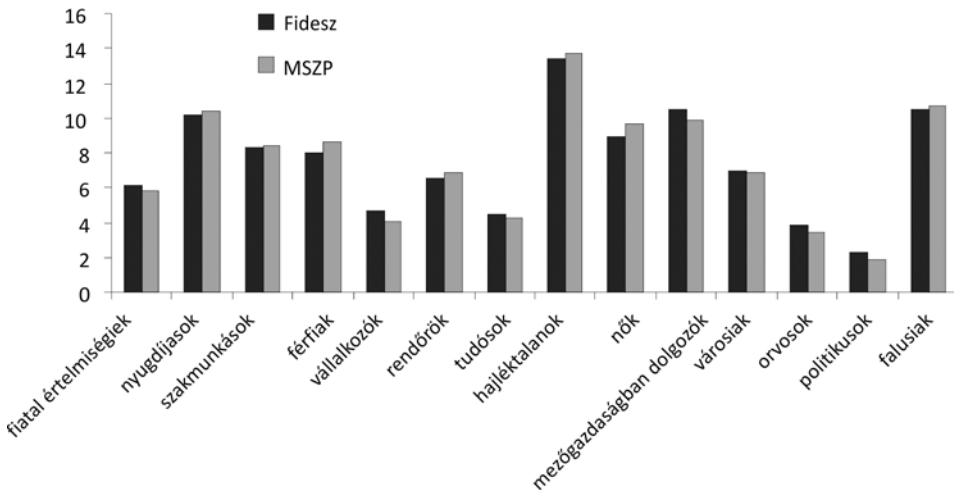
A társadalmi közérzetnek minden bizonnyal fontos összetevője, hogy ki hogyan ítéli meg *mások hangulatát*, a társadalmi környezet érzelmi állapotának és viselkedésének változását. Javulásról törpe kisebbség (sem) számol be, romlás vagy változatlanság, az a kérdés. Az országos reprezentatív minta tagjainak nagyobb része (55,7%) állította, hogy az emberek az utóbbi évben elégedetlenebbek lettek, a nagyobb csoport szerint az emberek ez évben pesszimistábbak (45,1%), a vidámság tekintetében valamivel többen mondják azt, hogy az emberek hangulata nem változott (48,5%), mint akik szerint az emberek kedvetlenebbek lettek. Ugyancsak a változatlanság mellett voksolnak többen (53,1%) a tekintetben, hogy az emberek mennyire agresszívek, ennek a békétlenségnek a növekedését a mintának csupán egyharmada tapasztalja. Ezeket a részint kedvezőtlen, részint megállapodott tendenciákat akkor tudjuk a maguk helyén értékelni, ha számot vetünk azzal, hogy 2007–2008-ban ugyanezen kérdésekről ugyanilyen minták hogyan is nyilatkoztak. Akkor az emberek 71–72%-a állította, hogy az elégedetlenség nő, 58–62%-a mondta, hogy a pesszimizmus mértéke nagyobb, 67–63%-a szerint lettek az emberek kedvetlenebbek és 50–52% szerint agresszívebbek. Ezen összehasonlítás alapján azt mondhatjuk, hogy 2010-ben sem rózsás az emberek hangulatváltozásának megítélése, de a hanyatlás csökkenése révén tendenciájuk valamivel kedvezőbb, mint amilyen egy-két évvel korábban volt. A vizsgálati személyek önmagukról is azt állították, hogy az utóbbi évben inkább maradt változatlan, mintsem romlott volna kedvetlenségük, pesszimizmusuk és elégedetlenségük. E tekintetben az MSZP-szavazók helyezkedtek valamivel negatívabb álláspontra, a Fidesz-választók megítélése már-már neutrális volt, sőt – és ez az egyetlen hely, ahol ez előfordult – az optimizmus-pesszimizmus dimenziójában át is billent pozitív irányba a változások képe (2,09 a háromfokú skálán).

A közérzet folyománya és a társas-társadalmi viszonyok formálója az *emberekbe vetett bizalom*. *Kilencfokú skálán* ennek a reprezentatív mintára vont átlaga a semleges 5-ös érték alá szorul, 4,64. A kinyilvánított bizalmatlanság nagyobb mérvű vidéken és a községekben, valamint az iskolázottság alacsonyabb szintjén. Politikai pártállás szerint ebben a tekintetben nincs különbség. A *közintézményekbe vetett bizalom* viszonylag megoszlik, az ötfokú skálán – a korábbiakhoz hasonlóan – a legkedvezőbb a Magyar Tudományos Akadémia helyzete (3,69), amit is a köztársasági elnök, a Kossuth rádió és a meglehetősen neutrális rendőrség követ. A legnegatívabb a megítélése a kereskedelmi televízióknak, a politikai pártoknak, és mindezeket követően a bankok állnak a sor utolsó helyén (2,24). A különbségek mind abba az irányba mutatnak, hogy a Fidesz támogatói fejeznek ki némileg nagyobb bizalmat a köztársasági elnök, parlament, politikai pártok irányában, illetőleg akár a Kossuth rádió tekintetében.

1. ábra. Intézményekbe vetett bizalom, pártszimpátia szerint

A kérdezetteknek lehet és volt is képük arról (nem érte el a 10%-ot sem a nem válaszolók aránya), hogy a különböző társadalmi csoportok aktuálisan mennyire lehetnek elégedettek. Rangsorolva a felkínált 14 társadalmi kategóriát, a legproblematikusabb helyzetet (legrosszabb ranghelyet) a hajléktalanok, utána a falusiak, a mezőgazdaságban dolgozók és a nyugdíjasok foglalják el, míg e tekintetben a legjobb érzékelt pozícióban a vállalkozók, a tudósok, az orvosok, és mindenekelőtt (bizonyosan nem érdemeik jogán) a politikusok állnak.

2. ábra. A viszonylagos elégedetlenség mutatói: a ranghelyekből kibontva

E rangsor tekintetében egyébként nem találunk érdemleges különbséget sem a különböző politikai táborok között, de az elmúlt 3–4 év távlatában a megkérdezett országos reprezentatív minták véleménye között sem.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a közérzet alakulásában nem következett be érdemleges fordulat 2008 és 2010 között, sem a személyre szóló önbeszámolóban, sem a társadalmi környezet állapotának észlelésében. Az összkép negatív, legfeljebb azt lehet megállapítani, hogy a korábbiaknál kisebb arányban érzékeltek romlást, relatíve többen számoltak be stagnálásról. Az éles politikai fordulat tehát nem okozott általános megkönnyebbülést, nem teremtett felfrissült atmoszférát. Abban kétségtelenül bekövetkezett változás, hogy a Fidesz szavazói – akik két év előtt szkeptikusabbak voltak – 2010-re viszonylagosan pozitív érzésekről számoltak be: a lesújtó összképen belül a szembenálló két politikai oldal nézőpontja felcserélődött.

A NEMZETI ÖSSZETARTOZÁS TÖRTÉNETI HÁTTÉREN ÉS A KIREKESZTÉS

A társadalmi közérzet fogalmi körébe nyilvánvalóan beletartozik, hogy az emberek egy *átfogó társadalmi egység* tagjának érzik-e magukat, hol vonják meg ennek határait, milyen érzelmek színezik át ennek az egységnek – a nemzetnek – megismert múltját.

A nyitott kérdésre, hogy a vizsgálati személyek *kit tekintenek* magyarnak, három válasz-csoport emelkedik ki, körvonalazódik markánsan. Ezek egyike a származásra, az ősökre, az anyanyelvi közösségre helyezi a hangsúlyt (33%), egy másik a lokális hovatartozást, a szülőföldet és a jelenlétet emeli ki, ez összességében 31,7%, amihez logikai szálon valamelyest kapcsolódik az állampolgárság is, 7,3%. A harmadik álláspont azzal érvel, hogy a magyar ember szubjektíve ide kötődik, ide tartozónak gondolja és vallja magát (24,7%).

Kötött kérdéssel *sarkított állásfoglalásra* is készítettük a vizsgálati személyeket, amikor rákérdeztünk arra, hogy egyes *meghatározott csoportokat beleért-e* a magyar nemzetbe. A felkínált lehetőségek közül a *leggyakoribb igen* válasz (73,6%) a *szomszédos országban élő* magyarokra vonatkozott, ezt követte a magyar anyanyelvű, de nem keresztény, hanem zsidó vagy mohamedán vallásúak csoportja (67,9%), ugyancsak a meghatározó többség értett azzal egyet, hogy a magyar nemzetbe beletartoznak a nyugati országokban élő magyarok (63,8%) és a magyarországi cigányok (62,4%). A kérdezettek több mint fele egyetértett azzal, hogy magyarnak minősül, akinek anyanyelve magyar, akkor is, ha szüleinek egyike afrikai vagy távolkeleti (56,6%), illetőleg hogy idesorolandók a Magyarországon élő *nemzetiségek* (56,3%). Összességében a pártállás hatásáról azt mondhatjuk, hogy a szomszédos országokban, illetőleg a nyugati országokban élő magyarok befogadása számottevő mértékben nagyobb a Fidesz támogatói, mint az MSZP szavazói között (84,9% és 63,7%, illetve 76,5% és 54,9%). Ez a nagyobb mérvű nyitottság megmutatkozik az afrikai vagy távolkeleti származásúak, zsidó vagy mohamedán vallású magyar anyanyelvű személyek különleges esetében is. *Szerény, de fordított különbség* mutatkozik a magyarországi cigányok befogadása tekintetében (Fidesz 66,6%, MSZP 71,4%) és a Magyarországon élő nemzetiségek vonatkozásában is (59,5 és 67,8%).

A nemzeti összetartozás érzelmi színezetéről és motívumairól tájékozódva kitűnik, hogy az országos reprezentatív minta tagjainak nagy többsége, 70,6% állítja, hogy *büszkének* kell lenni arra, hogy magyarok vagyunk, és csak 21,3% vitatja ezt. Ennek a nagyarányú pozitív

állásfoglalásnak a háttérében lényegében három érvcsoport áll: 20% szerint mindenki büszke a saját nemzetére, ezért legyünk mi is, 16,7% tudósainkban és a feltalálókban találja meg a büszkeség tárgyát, és 15,7% a történelmi és kulturális múlttól általánosabban szól. Erősebben megoszlanak a vélemények a tekintetben, hogy „vannak-e olyan dolgok, amelyeket nekünk magyaroknak *szégyellnünk* kell”. Többen mondják azt, hogy igen, vannak ilyenek, ezek számához, arányához azonban jól közelítenek azok, akik tagadják ezt (47,5%, illetve 44,4%). A minta mintegy 20%-a történetünk során elkövetett hibákra, elsősorban politikai vétségekre hivatkozik, szerényebb számban vannak, akik magát a széthúzást, az ellentéteket hibáztatják vagy erkölcsi hiányosságokat rónak fel.

A társadalmi összetartozás ellenpontja a kirekesztés, aminek mélypontja, ha a társadalom egyes csoportjainak emberi mivoltát is elvitatják. Ennek a jelenségnek a megragadására fogalmaztuk meg a reprezentatív minta tagjainak, hogy meglehet „vannak olyanok, akik megérdemlik, hogy az emberek ne érezzenek velük semmilyen közösséget, ahogy mondani szokták: *»ne vegyük őket emberszámba«*. Kikkel kapcsolatban látta, tapasztalta, hogy az embereknek ilyen érzése van”. E kérdésre 29,9% a hajléktalanokat, 20,9% a cigányokat, 14,3% a bűnözőket és 13,1% az alkoholistákat jelölte meg. Hogy ilyen csoport lenne, azt összesen a minta 13%-a tagadta. A vizsgálati személyek által megjelölt első és második csoporttal kapcsolatban rákérdeztünk arra a személyes véleményre, hogy *okkal vagy ok nélkül éreznek így* irántuk. Az első megjelölt csoport esetében a teljes minta 41,4%-a mondta ki, hogy okot lát erre a megkülönböztetésre. Ennek a körnek több mint fele (23,3%) egy második csoporttal kapcsolatban is igenel válaszolt. Ezek a válaszok és arányok az ember és ember közti megkülönböztetésnek drámai áttörését tükrözik. Ilyen kérdést első alkalommal 2008-ban tettünk fel, akkor a kirekesztő állásfoglalások aránya lényegesen kevesebb volt, a minta kevesebb mint egyharmada vélte úgy, hogy vannak olyan társadalmi csoportok, amelyek tagjait okkal-joggal nem kell emberszámba venni.

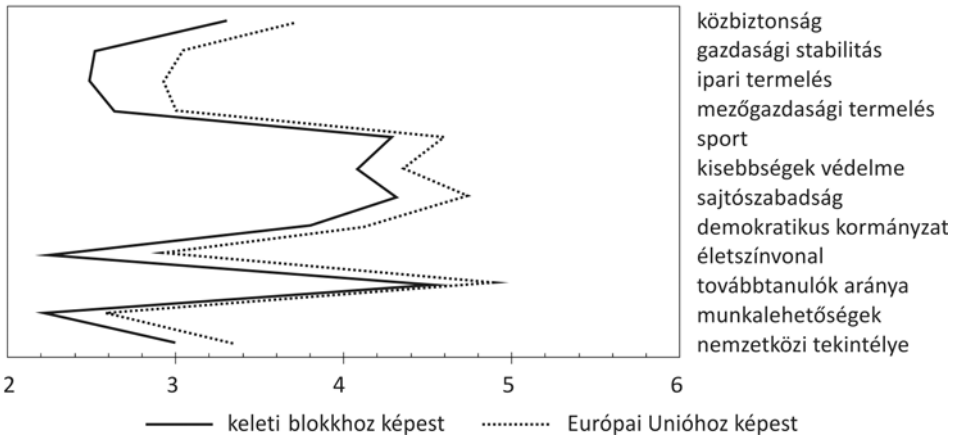
Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a nemzeti hovatartozás megítélésében a szempontok változatossága és némi bizonytalansága mellett – mint a rendszerváltás óta folyamatosan – a szomszédos országokban élő magyarokkal való egység a domináns gondolat, és a hazai nemzetiségek nemzetbe foglalásával kapcsolatban mutatkozik a legerősebb kétely. Miközben a nemzettudat és annak érzelmi története szempontjából markáns változások nem következnek be, jelentős és az utóbbi években is tovább erősödött az a tendencia, hogy a társadalom számottevő csoportjaitól az országos reprezentatív minta tagjai elhatárolódnak, oly mértékben is, hogy kétötödük el tudja fogadni e csoportok emberi mivoltának megkérdőjelezését.

AZ ORSZÁGTELJESÍTMÉNY KÜLÖNBÖZŐ VISZONYÍTÁSI KERETEKBEN

A közállapotok megítéléséhez hozzátartozik, hogy nemzetközi, illetve történelmi összehasonlításban ki hogyan látja az ország teljesítményét. Két aktuális *összehasonlítási keret* is kínálkozik, az egyik az átfogó, integratív, előrevivő egységként felfogott Európai Unió, a másik pedig a kézenfekvő egybevetés a hasonló sorsú, hasonló pályán haladó korábbi keleti blokk országaival.

Bármelyik viszonyítási keretet használjuk is, informatív tudnunk, hogy *Európa* és az „európai ember” mit, kiket jelent a kérdezettek számára. Az erre irányuló kérdésre a vizsgálati személyek legnagyobb arányban (24,4%) Németországot, s mögötte (15,6%) Franciaországot és (13,3%) Angliát jelölik meg. Szerepel természetesen tagolatlanul a „minden európai ország”, az uniós országok, a Nyugat-Európa megjelölés is. A kelet-közép-európai régióból viszonylag kiemelkedő arányban (12,6%) említi a hazai minta Magyarországot, ennél kevesebben érintik Ausztriát (5,7%), Romániát (3,4%), törtrészben Szlovákiát (1,9%), Szerbiát (0,8%) és Oroszországot (0,5%) is.

Arra a kérdésre, hogy „ön szerint Magyarország helyzete az *Európai Unió országaihoz képest* hogyan alakult különböző szempontból?”, a *hétfokú skálán* viszonylag visszafogott válaszok születnek, a semleges 4-es érték felett a kisebbségek védelmét, a sportot, a sajtószabadságot, és különösképpen a továbbtanulók arányát (4,43) találjuk. Ehhez képest a 3-as fok alá is süllyed olyan vonások megemlítése, mint a nemzetközi tekintély, a mezőgazdasági termelés, a gazdasági stabilitás, az ipari termelés, az életszínvonal, és mindezek alján a munkalehetőségek (2,23). Úgy tűnik tehát, hogy egyes területeken ugyan elfogadhatónak, gyenge közepesnek ítélik országunk helyzetét a haladott országokkal való nemzetközi összehasonlításokban, de gazdasági tekintetben és különösképpen a gazdaság személyre szóló következményeiben (életszínvonal és munkalehetőségek) megkérdőjelezzik az ország pozícióját. Ezzel a nem különösen derűlátó képpel kapcsolatban megjegyezni érdemes, hogy a korábbiakhoz képest mélypontot jelentő 2008-as minősítések az esetek döntő többségében még előnytelenebbek voltak, mint a maiak, e tekintetben romlás 2010 végére legfeljebb a sajtószabadság, illetőleg a kisebbségvédelem esetében érzékelhető.

3. ábra. Az országteljesítmény megítélése két viszonyítási keretben: az EU és a kelet-európai országok

Más viszonyítási keretre irányítja a figyelmet az a kérdés, hogy „ön szerint Magyarország helyzete a *korábbi keleti blokk országaihoz képest* hogyan alakul különböző szempontokból?”. Az előkelőbb helyet itt is a továbbtanulók aránya, a sajtószabadság, a sport, kisebbségek védelme foglalja el, de több tizedfokkal az előbbinél magasabb szinten, és a hétfokú skálán semleges

négyes érték felé emelkedik a demokratikus kormányzat megítélése is. Nem süllyed a már kifejezetten kritikusnak mondható 3-as érték alá a gazdasági stabilitás, és alig marad el ettől a mezőgazdasági termelés, az életszínvonal és az ipari termelés. A munkalehetőségek megítélése leszakad a sortól, itt is a mélypont, de az ítélet nem olyan drámaian elmarasztaló, mint az unióhoz viszonyítva. Míg ott Magyarország európai mércén való értékelése a 4,43–2,23 intervallumba esett, itt most regionális viszonyítási keretben 4,86 a maximum és 2,59 a minimumérték. A korábban született, 2008-as válaszokkal egybevetve mindkét összehasonlításban azt tapasztaljuk, hogy majd minden szempontból *kedvezőbb lett* két év múltán az ország helyzetének megítélése, *előnytelen* változás itt is – kismértékben – a *sajtószabadság*, illetőleg a *kisebbségvédelem* terén mutatkozik.

Azt vizsgálva, hogy a *különböző pártállású* vizsgálati személyek között 2010-ben hol és mennyiben mutatkozik figyelemreméltó nézetkülönbség, egy kiugró pont van. Ez pedig a *demokratikus kormányzás* helyzetének megítélése, amely az európai uniós összehasonlításban a Fidesz-szavazók oldalán 4,16, az MSZP-választók részéről 3,34 értéket kap, a keleti blokk mércéjén mérve pedig az előbbieket 4,50, az utóbbiak pedig 3,67 minősítést adnak. Más konzekvens eltérést nem találunk, általában a Fidesz-tábor megítélése kisebb vagy nagyobb mértékben a pozitívabb, ez alól csak néhány kivételt találunk. Európai uniós keretben a továbbtanulók arányát ítéli jobbnak az MSZP-tábor, ám a keleti blokk keretében hasonló irányú különbség mutatkozik még a kisebbségvédelem terén is. Mindezzel kapcsolatban megemlíteni érdemes, hogy 2008-ban a pártállás épp ellentétes irányban hatott a hazai közállapotok megítélésére, a 12 felkínált szempontból 9 esetben az MSZP hívei szignifikánsabban pozitívabban érték meg az ország helyzetét az Európai Unió országaihoz képest, és 8 esetben szignifikánsabban pozitívabban a keleti blokkhoz képest.

A társadalmi közérzet szempontjából az egyidejű nemzetközi összehasonlítás mellett éppoly mérvadó a *történeti egybevetés* is, a közvetlen vagy közvetett összehasonlítás a jelen közállapotok és a múlt különböző szakaszai között. Arra a nyitott kérdésre, hogy a 20. század eleje óta mely időszak volt a *legjobb periódus* hazánk történetében, a kérdezetteknek majd 40%-a említi a század hatvanas, nyolcvanas éveit, vagy nevéen nevezi a *Kádár-korszakot*. Ezt arányában megközelítő spontán válasz egyáltalán nem adódik (az első Orbán-kormány idejét 7% sem jelöli meg, az azt követő időszak különböző említései együttesen sem érik el az 1%-ot). Amit a múltban – érveket sorolva – vizsgálati személyek különösképpen méltányolnak, az a munkahelyi és létbiztonság, az anyagi helyzet és fejlődés. A *legrosszabb korszak* azonosítási kísérletei lényegesen jobban szóródnak, itt a háborús évek, illetőleg a rendszerváltást követő évtizedek szerepelnek 10-nél nagyobb százalékban. A felrótt negatívumok pedig a létbizonytalanság és elszegényedés, az ország gazdasági tönkremenetele. A Kádár-korszak értékeinek spontán megítélésében pártállás szerint mutatkozik különbség: míg az MSZP támogatóinak 63,8%-a tartja ezt a legjobb periódusnak, ez az arány a Fidesz-szavazók körében csak 40,7%. A rendszerváltás óta eltelt időszakot a Fidesz-támogatók 11%-a, az MSZP-szimpatizánsok 24%-a marasztalja el különösképpen.

Ezek a tendenciák megmutatkoznak a Kádár-korszakkal, illetőleg a rendszerváltással kapcsolatban *felkínált állítások* elfogadásában, illetőleg elutasításában is. Az MSZP táborában – a minta válaszainak alaptendenciáját felfokozva – szignifikánsan nagyobb egyetértéssel

találkoznak olyan gondolatok, mint „a Kádár-rendszer igazságosabb volt a mostaninál”, „...jobban törődött a kisemberek gondjaival”, „sok mindent érdemes lett volna megőrizni a szocializmusból”, „a gazdasági élet állami felügyeletét a rendszerváltás után is meg kellett volna őrizni Magyarországon”, „a rendszerváltás több kárt okozott az országnak, mint amennyi hasznot eredményezett”, illetőleg ezzel tartalmi összhangban „a kapitalizmus Magyarországon több kárt okoz, mint amennyi haszon származik belőle”. Ezzel szemben a Fidesz-szavazói inkább egyetértenek azzal, hogy „a kapitalizmus nem tökéletes, de az emberek élete mégis ebben a legjobb”, „a rendszerváltás azért jár ilyen sok áldozattal, mert most meg kell fizetnünk a Kádár-rendszer hibáiért”, illetve „a rendszerváltás meg fogja hozni a gyümölcsét, csak türelem kell hozzá”. (E tekintetben és az idők során felcserélődtek a szerepek: 2008-ban az állítással a baloldal megszólaltatott képviselői között voltak, akik nagyobb arányban, szignifikánsan inkább egyetértettek.) A Kádár-korszak primátusa a megelőző periódusokkal és a rendszerváltással szemben az utóbbi húsz év halványuló, de töretlen kutatási tapasztalata, és a politikai táborok között 2010-ben jelentkező nézetkülönbségek e tekintetben csak viszonylagosak.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy van ugyan különbség abban, hogy az Európai Unió, illetőleg a régi országaihoz mérik-e a kérdezettek hazánkat, de ez az eltérés csak az értékelés szintjében mutatkozik és nem érinti azt, hogy egymáshoz mérve miben is látják az országteljesítmény pozitívumait és negatívumait. E tekintetben sincs lényeges átrendeződés az utóbbi években, többnyire valamelyest kedvezőbb az összkép, mint 2008-ban volt, de már 2010 végén halvány képtelnyek merültek fel két országerénnyel kapcsolatban: a sajtószabadsággal és a kisebbség védelmével összefüggésben. A történeti összehasonlítás alaptendenciája – amely politikai pártállás szerint különböző erővel érvényesül – az, hogy a Kádár-korszakhoz képest a rendszerváltás nyomán bekövetkezett piaci demokrácia kedvezőtlen fordulatot hozott.

A KONTRASZELEKCIÓ-ÉLMÉNY

A társadalom közérzetét jelzi és alakítja, hogy az emberek milyen viszonyt látnak a társadalom hierarchikus rendjében elfoglalt hely és a személyes teljesítmény és érdek között. A rendszerváltó Magyarországon felerősödött az a tendencia, hogy sokan úgy látták és látják, hogy e kettő eltávolodott egymástól, sőt úgy ítélik meg, hogy egymással szembe fordultak: érdemtelenek vannak jó helyzetben, és nem érdemlik meg sorsukat a vesztesek és kiszolgáltatottak. E visszatérően vizsgált nézetrendszeret nevezzük *kontraszelekciónak*, nyilvánvalóan nem tételezve fel, hogy e nehezen igazolható ellentmondás ténylegesen jelen van a társadalmi viszonyokban, de újra és újra bizonyítva azt, hogy ennek az ellentmondásnak a létét az emberek látni vélik, érzelmi terhét hordozzák, és ki is mondják azt. Ennek a kontraszelekció-élménynek az empirikus kutatására vezettünk be és alkalmazunk egy *skálarendszert* 2002 óta, és azt tapasztaltuk, hogy a vizsgálatban alkalmazott és *hétfokú* skálán megítélt 50 tétel egymással igen stabil kapcsolatban áll. A faktoranalízis az évek során országos reprezentatív mintákon lebonyolított vizsgálatokban *7 nézetnyalábot* hozott felszínre. Ezek közül az első az, amely kifejezetten és közvetlenül a *kontraszelekció* létét és működését mondja ki, az idetartozó 10 item

között szerepel két markáns és jellegzetes tétel: „nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemlik” és „nem azok nélkülöznek és azok veszítik el életkedvüket, akik erre rászolgáltak”. A második nézetnyaláb a fennálló társadalmi *rendszer igazolását* nyújtja, jól reprezentálja az erről áruklódó 8 megállapítást az, hogy „gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben” és hogy „bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorulnak a társadalom perifériájára”. A skálarendszer hagyományosan felölel két, tartalmilag ellentétes irányba mutató tételstort, 11 item a *pesszimizmus*, 4 item az *optimizmus* mértékét fejezi ki. Ugyancsak tartalmi dichotómia jellemzi a következő két nézetnyalábot, egyfelől az ember *kiszolgáltatottságáról* szól 5 tétel, és az *akarat* erejét és győzelmét hirdeti további 7. Az általunk bevezetett és alkalmazott skálarendszerben két olyan tétel is szerepelt egy faktorban, amelyek a társadalom kiszolgáltatott, alávett rétegeivel szemben fennálló *morális kötelezettség* nyilvánították ki: „nem tűrhetjük, hogy a hajléktalanok a szemünk láttára süllyedjenek szinte állati sorba” és „a jobban élőknek gondoskodniuk kell a nincstelenekről”.

2010-ben ismét alkalmazva a nézetek tartalmának és szerveződésének vizsgálatára a korábban bevált skálarendszert, egy alapvonalában egyező, de a korábbiakhoz képest több vonatkozásban *egyedi struktúrára* találtunk. Négy viszonylag nagy magyarázó erejű faktort tártunk fel, a nézetnyalábok száma tehát csökkent együtt azzal, hogy a társadalmi viszonyok megítélésének különböző szempontjai a korábbiaknál jobban polarizálódtak. Így egy egységet képeztek ez évben a jelennel kritikus és a jövővel szemben aggályos tételek, egy faktorba sorolódott a korábbi *kontraszelekción* és *pesszimizmust* tükröző tételek sora, összesen 21 item. A kontraszelekción alapállításai és a rossz kilátások fenyegetése összetartozik, így egy mögöttes tényező húzódik meg annak fogadtatásában, hogy „nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában” és hogy „az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom”. A polarizálódó nézetek másik összefűzött nyalábja a fennálló *rendszert igazolja* és egyszersmind *derűlátóan* néz a jövőbe. Ez alkalommal tehát együvé – 12 egyazon körbe sorolható item közé – tartozik, hogy „a siker tanúskodik a legjobban a tehetségről és kintársról” és hogy „vannak olyan politikusaink, akik hozzáértően és jó irányba tudják vezetni az országot”. E két robusztus nézetnyaláb mellett szerényebb helyet foglal el, kisebb magyarázó erővel rendelkezik két további faktor. Ezek egyikének gondolati magva az *akarat és az erőfeszítés* szerepének kiemelése. Az erre vonatkozó 9 item közé tartozik, hogy „aki nem akar semmit, az nem is ér el sokat az életben” és hogy „erős államra és határozott kormányra van szükség, hogy rend legyen ebben az országban”. Végül egy faktorba tartozik azon négy item, melyek a társadalmi elesettség okát a *vesztésekben* azonosítja: „aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli” és „a munkakerülő alkoholisták nem érdemelnek jobb sorsot, mint ami osztályrészüln jut nekik”.

Látva a nézetek belső struktúráját, felmerül a kérdés, hogy 2010-re mely tételekkel nagyobb, melyekkel kapcsolatban kisebb az országos reprezentatív *minta egyetértése*. A hétfokú skálán születő válaszok tanúsága szerint összességében nagyobb az egyetértés a kontraszelekción és pesszimista tételekkel kapcsolatban, mint a rendszerigazolás és optimizmus állításaival. Előkelő helyet foglal el a sorban, hogy „erős államra és határozott kormányra van szükség, hogy rend legyen ebben az országban”, de az is, hogy „a gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek”.

1. táblázat. Kontraszelekció-skála (2008 és 2010)

1. Kontraszelekciós és pesszimizmustételek

	Skálaértékek átlaga	
	2008	2010
A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek.	5,60	5,84
A siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ.	5,69	5,59
Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével.	5,14	5,58
Behozhatatlan azok előnye, akik jobb módú és műveltebb családba születnek.	5,41	5,54
Ha megvakarod egy gazdag ember múltját, akkor biztos van benne valami disznóság.	5,20	5,53
Nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában.	5,36	5,31
Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén.	4,81	5,23
Nincs igazság a Földön.	4,90	5,21
Nem azok nélkülöznek és azok veszítik el az életkedvüket, akik erre rászolgáltak.	5,20	5,19
Aki felül van, az mindig lenézi a másikat.	4,78	5,15
Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemelik.	5,35	5,13
Aki tisztességes, az szegény marad.	4,68	5,06
A káosz csak egyre nő ebben az országban.	5,43	5,05
Külföldre kell ahhoz menni, hogy egy igazán tehetséges ember érvényesüljön.	5,61	5,03
Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom.	5,25	5,00
Azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak.	4,66	4,88
Ez az ország a maffiózók paradicsoma.	4,47	4,68
Az élet kiszámíthatatlan, végül minden a szerencsétől függ.	4,51	4,50
Nincs egy politikus se, akinek egy szavát el lehetne hinni.	4,76	4,49
A legtöbb, amit itt remélni lehet, hogy az embert békén hagyják.	3,97	4,09
A mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb.	4,32	3,91
Az ember bárhogy választ, csak rossz sül ki belőle.	3,09	3,23

2. Rendszerigazoló és optimizmustételek

Mindenki a saját szerencséjének a kovácsa.	4,94	4,88
Vannak olyan politikusaink, akik hozzáértően és jó irányba tudják vezetni az országot.	4,41	4,68
Az eredeti gondolkodású, bátor és munkabíró emberek a gazdasági verseny győztesei.	4,26	4,66
A verseny az igazi hajtóerő és döntőbíró.	4,68	4,55
Csak rajtunk múlik, hogy elérjük azt, amit célul tűztünk ki.	4,82	4,52
A siker tanúskodik a legjobban a tehetségről és a kitartásról.	4,47	4,47
Végül mégiscsak az jár jól, aki megdolgozik érte.	4,13	4,40
Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg.	3,59	4,14
Van, amikor igazságos és jogos az emberek és rétegek közötti különbség.	4,26	4,04
Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam, mint manapság.	2,77	3,09
Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.	3,24	2,97
Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha.	2,81	2,79

3. Akarat és erőfeszítés-tételek

Nincsenek tökéletes emberek, az egyiknek ez a hibája, a másiknak meg más.	5,94	6,10
Erős államra és határozott kormányra van szükség, hogy rend legyen ebben az országban.	5,34	6,08
Sok tehetség vész el a mi társadalmunkban.	5,84	5,82
Aki nem akar semmit, az nem is ér el sokat az életben.	5,76	5,81
Az igazság nem győz magától, keményen kell mindannyiunknak harcolni érte a magán- és a közéletben egyaránt.	5,51	5,71
A szülői példa és a jó iskola határozza meg, hogy milyen a fiatal generáció.	5,50	5,61
Mindenkiben van tehetség, csak meg kell azt találni.	5,35	5,52
Nem tűrhetjük, hogy a hajléktalanok a szemünk láttára süllyedjenek szinte állati sorba.	5,16	5,25
Az ember élete és jelleme attól függ, hogy jó vagy rossz hatások érik.	4,94	5,10

4. Vesztesekre vonatkozó tételek

Nem a tudás számít, hanem az akarat.	4,50	4,45
A munkakerülő alkoholisták nem érdemelnek jobb sorsot, mint ami osztályrészül jut nekik.	4,39	4,45
Bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorulnak a társadalom perifériájára.	3,64	3,68
Aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli.	3,79	3,49

A hatos skálaérték körül találunk olyan megállapításokat, amelyek az emberi gyengeségekről és erősségekről, a tehetségek elvesztéséről, az akarat fontosságáról, harcossá válásról, a szülő és az iskola meghatározó szerepéről szólnak. E jórészt közhelyszerű álláspontokkal szemben a vizsgálati személyek kifejezetten *kétségüknek* adnak hangot (a négyes skálaértéknél átlagosan is szigorúbban ítélik meg) azzal kapcsolatban, hogy „az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint volt valaha”, „gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben”, „soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam, mint manapság”, de azzal szemben is, hogy „az ember bárhogy választ, csak rossz sül ki belőle”, „aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli”, „bele kell nyugodnunk, hogy vannak emberek, akik kiszorulnak a társadalom perifériájára”, „a mi életünk során mindig minden csak egyre rosszabb”. Ezek szerint a végletes pesszimizmustól is elhatárolódnak a kérdezettek, de különösképpen így van ez a fennálló és a jövőbeni viszonyok elragadtatott dicséretét tekintve, ami kifejezi a reprezentatív minta visszafogott magatartását.

Megjegyzendő, hogy a vizsgálati személyek pártállása megjelenik a nézetek tartalmában, az adott történeti-politikai konstellációban a rendszerigazoló tételek szignifikánsan jobban elfogadhatók a Fidesz-szavazók számára („soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam, mint manapság”, „végül mégiscsak az jár jól, aki megdolgozik érte”, „bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg” és „vannak olyan politikusaink, akik hozzáértően és jó irányba tudják vezetni az országot”). Ezzel szemben az MSZP szavazói értenek szignifikánsan nagyobb mértékben egyet egy sor olyan társadalomkritikai és pesszimista tétellel, mint („a mi életünk során mindig minden egyre rosszabb”, „az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis egyre tovább süllyed a társadalom”, „nincs igazság a Földön”, „a káosz csak egyre nő ebben az országban”, „a siker nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ”, „nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában”, „sok tehetségvész el a mi társadalmunkban”, „külföldre kell ahhoz menni, hogy egy igazán tehetséges ember érvényesüljön” és „nincs egy politikus se, akinek a szavát el lehetne hinni”).

E tekintetben is különösen fontos – és módszertanilag újszerű – annak vizsgálata, hogy a kontraszelekció társadalomkritikus megítélése mögött milyen álláspont húzódik meg: hányan, milyen arányban vannak azok, akik kifejezetten tagadják, hogy *a helyzet valóban* ennyire problematikus lenne. Milyen arányt képviselnek azok, akik szerint a kétes helyzet *fennáll* ugyan, de morálisan elfogadhatatlan. Ezekhez képest is milyen súllyal jelentkeznek azok, akik szerint az ellentmondásos viszonyok nemcsak a jelenben állnak fenn, hanem *örökkön-örökké* így voltak és lesznek, sőt fennállásuk *szükségszerű* („így is kell lennie”). Összességében azt mondhatjuk, hogy e társadalomkritikai tételek esetében a vizsgálati személyek zöme rendre mind arra az álláspontra helyezkedett, hogy *az értékek és pozíciók elszakadása és szembefordulása „elfogadhatatlan, de így van”*, azaz a tényleges társadalmi közállapotokkal szemben morális fenntartással kell élnünk. A kontraszelekciós alszála két prototipikus itemével kapcsolatban („nem azok nélkülöznek...” és „nem azok élnek jól...”) szerepel 60%-nál nagyobb arányban ez a minősítés, négy-négy további item esetében az 50%-ot, illetve a 40%-ot meghaladja ennek a sűrű válasznak a gyakorisága. Az előbbiekre tartozik, hogy „a siker itt nem a munkától, hanem a kapcsolatoktól függ”, az utóbbiak sorát zárja: „azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak”. A felkínált válaszok közül rendre az a második, hogy „mindig így volt és így is lesz”, ennek előfordulási gyakorisága 22–40% között váltakozik, és egyetlen kivételtől eltekintve

(„nincs igazságos verseny se a gazdaságban, se a politikában”) nem éri el a 10%-ot sem azon válaszok aránya, amelyek a visszás helyzetet törvényszerűnek fogadják el („így van és így is kell lennie”). Az elmondottakból az is kitűnik, hogy a társadalomkritikai tételek kapcsán *eltörpül* a kifejezetten a *tényállást tagadó válaszok* aránya, erre az esetek zömében a kérdezetteknek csupán egytizede hajlik. A minta egyötöde vitatja viszont, hogy „aki tisztességes, az szegény marad”, illetve „aki felül van, az mindig lenézi a másikat”, és a legnagyobb a fenntartás (28%) azzal kapcsolatban, hogy „azok beszélnek sokat, akik nem dolgoznak”.

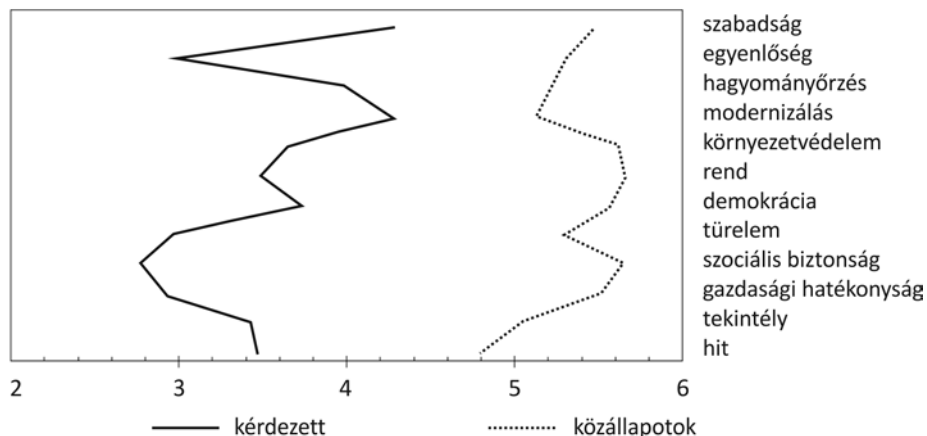
Annak mintázata, hogy a kontraszelekción mennyiben tartják tényszerűen jelenlévőnek és morálisan elfogadhatónak, összefügg a vizsgálati személyek társadalomképének több más jellegzetességével. Ami konkrétan a skálában szereplő tételek elfogadását illeti, a „mindig így volt és így is lesz” álláspont képviselői két esetben fogadják el szignifikánsan nagyobb mértékben az állításokat, mint az „elfogadhatatlan, de így van” választ adók: „az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén”, illetve „ki minél magasabban van, annál inkább visszaél helyzetével”.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a társadalmi pozíció és az emberi értékek elszakadásának és szembefordulásának feltételezése mindmáig széles körben elterjedt nézet. E tekintetben jelentkeznek – politikailag is motivált – különbségek a közgondolkodásban, az eluralkodó tendencia azonban arra hajlik, hogy e tekintetben valóban visszas a helyzet és ez morálisan elfogadhatatlan. E társadalomkritikai alapállás nem jelenti azt, hogy a kérdezettek zöme megváltoztathatatlanak ítélné a kialakult helyzetet, a politikai jobboldal a vezetés tekintetében inkább bizakodó. Ugyanakkor nem állíthatjuk, hogy 2010 végére az országos reprezentatív minta tagjai úgy látták volna, hogy a pozíciók és értékek szembenállása megszűnt, vagy akár megszűnőben lenne, és ezáltal a társadalom át is lendülne a morális megtisztulás állapotába.

ÉRTÉKTÖREKVÉSEK A POLITIKÁBAN

A társadalmi közérzet meghatározó megnyilvánulásai között – feltehetjük – ott van, hogy az országos reprezentatív minta tagjai milyen *értékeket* tartanak *fontosnak*, és ezek *érvényesülését* mennyiben látják viszont a társadalmi közállapotokban. E viszony felderítésére visszatérően alkalmazzuk az ún. „*tagadó értékek skáláját*”, amely 12 tételből áll, és nemkívánatos állapotokból való kiemelkedésként írja le az egyes értékeket.

Ezen tételek között, amikor a kérdezettek a maguk referenciáiról nyilatkoznak, az első helyen a *rend* áll („ne uralkodjon el összevisszaság, erkölcstelenség és bűnözés a társadalomban, teremtsünk rendet”), illetve ehhez szorosan közelít a *szociális biztonság* („ne nyomorogjon, ne legyen anyagilag kiszolgáltatott a társadalom egyetlen tagja, rétege, osztálya sem, valósuljon meg a szociális biztonság”). Ezeket a környezetvédelem, demokrácia, a gazdasághatékony-ság, a szabadság és egyenlőség, a türelem és a hagyományörzés követi (a hétfokú skálán hatos foknál magasabb átlagértékkel). Elmarad e határvonaltól a *modernizálás*, a *tekintély* („ne sodródjanak a fiatalok és általában az ország polgárai bizonytalanul és céltalanul, hanem valódi tekintélyek vezessenek bennünket”) és a *hit* („ne csak az anyagi jólétre, az élvezetek keresésére törekedjünk, hanem az evilági életben is támaszkodjunk a vallásos hitre”). A kérdezettek értékhierarchiája magas skálaszinten meglehetősen egysíkú (6,57–5,52-ig terjed).

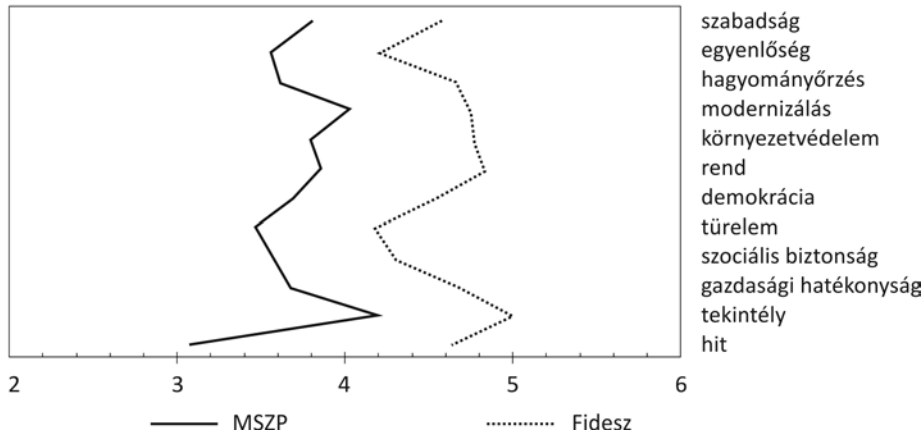
4. ábra. Az értékek személyes igénye és érvényesülésük megítélése

Ehhez képest zuhanásszerű mélységben helyezkedik el a *közállapotok megítélése* az értékek érvényesülése szempontjából (4,86 és 2,98 között). A semleges négyes mértéket meghaladja, de az ötös skálafokot sem éri el a *szabadság*, illetőleg a *modernizálás* átlaga, már a semlegesbe hajlik a hagyományörzés, a demokrácia és a környezetvédelem helyzete. Kifejezetten elvitatják a nagyon is igényelt *rend*, a kevésbé preferált *hit* és *tekintély*, továbbá az *egyenlőség*, a tolerancia, a gazdasági hatékonyság értékeinek jelentkezését, és a mélypontot (saját értékrendben a csúcson álló) *szociális biztonság* foglalja el, amely a 3-as skálaérték alá szorul. A felsoroltakból nyilvánvaló, hogy nagy a diszcrepancia az igényelt és a megtapasztalt világ között. A *rend* és *biztonság* különösen fontos lenne az embereknek, ehelyett azonban leginkább a *szabadság* és *modernizálás* értékeivel szembesülnek, és különösen nélkülözik a többé-kevésbé érvényesülő *demokrácia* közállapotai között az *egyenlőséget* és a *szociális biztonságot*.

Megjegyezni érdemes, hogy a legutóbb 2008-ban hasonló mintán felvett eredményekhez képest a személyes értéktörékvésekben 2010-re némileg kisebb lett a súlya a környezetvédelem, türelem, hagyományörzés és modernizálás értékeinek, ám inkább előtérbe került a *rend*, a *szociális biztonság* és a *gazdasági hatékonyság*. Mindezen szerény változások a személyes értékek hierarchiáját alapjában nem kavarták fel: ez most a *rend* (és nem a szavakban konszenzuális környezetvédelem) értékében csúcsosodik ki, de a legerősebb és a leggyengébb preferenciák lényegében változatlanok. A politikai pártállás változó összefüggést mutat a személyes értékek megválasztásával és elrendeződésével. A Fidesz tábora 2008-ban az értékek sorában hátrébb állította a *rendet* és a *szociális biztonságot*, mint a minta egésze vagy a szocialista fél. Ez már csak azért is szembeötlő volt, mert az értékek megítélésének általános szintje e táboron belül az esetek felében szignifikánsan magasabb, mint a politikai ellenoldalon.

2010-re az értékek egyéni-személyes nézőpontból való megítélésében *alig találunk számottevő különbséget* a Fidesz és az MSZP szavazói között, egyedül a *hit* kap szignifikánsan magasabb skálaértéket az előbbieik körében, ami azonban azon a tényen nem változtat, hogy itt is, ott is a hierarchia legalsó pozíciójába kerül. A *szociális biztonság – rend – környezetvédelem* kiemelkedő hármasanak skálaértéke viszont számszakilag is szinte tökéletesen egybevág

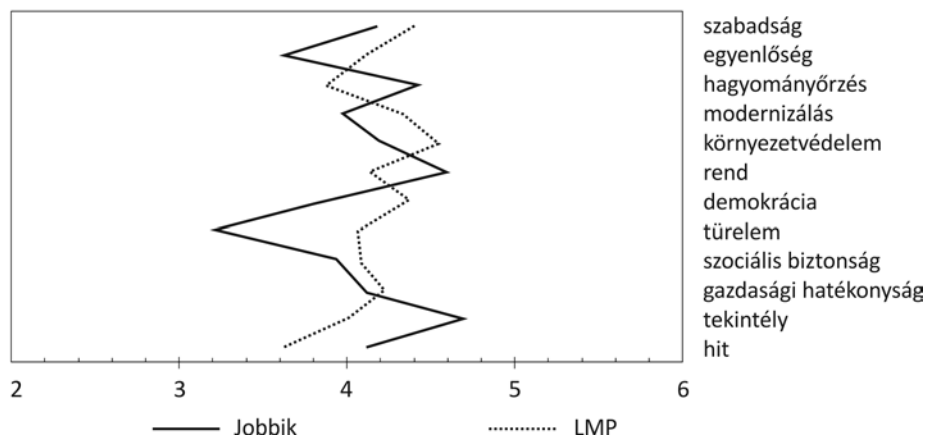
e nagyobb csoportok átlagolt ítéletében. Az egyenlőség a politikai jobboldalon valamivel kevésbé hangsúlyos, de az ítéletek eltérése nem üti meg a szignifikancia mértékét. Figyelemre méltó viszont, hogy a tényleges közállapotok percepciójában minden egyes érték nézőpontjából kedvezőbb a Fidesz-táborban született átlagos ítélet, mint a politikai ellenoldalon, és ez a szisztematikusan visszatérő különbség három – logikailag is szervesen összefüggő – ponton statisztikailag szignifikáns: a szabadság, az egyenlőség és a demokrácia állapota tekintetében.

5. ábra. Politikai pártok értéktörékvéseinek percepciója: Fidesz és MSZP

Az országos és helyhatósági választások után egyaránt domináns *Fidesz észlelt képében* az országos reprezentatív minta válaszaiban az első helyen a tekintélyre, másodikon a rendre való törekvés áll, amit a környezetvédelem, a modernizálás, a gazdasági hatékonyság, a hit igénye, a szabadság és demokrácia keresése követ. Mindezek az értékek az országos közállapotok jellemzése fölél emelve ötös skálaértéknél magasabban helyezkednek el, ez alatt csak a szociális biztonság, az egyenlőség, valamint a türelem foglal helyet. A párt értékhierarchiájának megítélése két végpontja (5,78 és 4,75) között egy skálafok a különbség. Ehhez képest az MSZP megítélése összességében és tételesen alacsonyabb. De figyelemreméltó, hogy ezen belül is a tekintély (4,75) áll az első helyen, amit némi távolságból a modernizálás, a rend és környezetvédelem, a szabadság és demokrácia, gazdasági hatékonyság követ. A hagyományörzés megítélésének átlaga még a négyes skálaérték felett található, a szociális biztonság azonban már épp ez alá szorul, ezt követi az egyenlőség, a türelem és végül a hit (3,36). Ez a pártjellemezés az értékelés általános szintjét tekintve erősen elmarad a Fidesztől, összességében semlegesbe hajlik, jóllehet az értékelés maximuma és minimuma között a viszonylagos különbség nagy, ami főként a vallásos hit elvitatásából adódik.

A *Jobbik* radikális nemzeti pártjának megítélése a reprezentatív minta válaszaiban összességében és majd minden érték vonatkozásában *kedvezőbb* az MSZP-énél. Ennek leírásában is első helyen áll a tekintély (5,40), ezt követi a rendigény és a hagyományörzés, az ötös skálaérték és a négyes között sorakoznak a környezetvédelem, a szabadság, a gazdasági hatékonyság, a modernizálás, a szociális biztonság, a demokrácia, valamint az egyenlőség. Radikalizmusának

6. ábra. Politikai pártok értéktörékvéseinek percepciója: Jobbik és LMP

visszfényeként egyedül a türelem vonását vitatják el tőle (3,56), de a minta egészének átlagos véleményét tekintve e párt értékei között is ott vannak a demokrácia ismérvei, ezeket nem vitatják el tőle. Kevésbé változatos (5,22–4,07-ig terjed) a *Lehet Más a Politika* értékeinek leírása. Ezek között első helyen áll a környezetvédelem, a szabadság és a demokrácia, az ötös skálafok alatt szerepel a modernizálás, a gazdasági hatékonyság, a rend, az egyenlőség, a szociális biztonság, a türelem és a tekintély, melytől leszakad a hit értékének odaitélése.

A pártok jellemzése természetesen függ a *politikai pártállástól*. Miután a Fidesz- és az MSZP-szavazók minden egyes értékvonatkozásban szignifikánsan többre tartják saját pártjukat, mint a politikai ellenoldalt, talán a tartalmi részletek fölé emelkedve okkal-joggal jellemezhetjük a viszonyokat az átlagok átlagával, mint *globális értékeléssel*. A Fidesz-tábor a *Fideszt a hétfokú skálán* 6,01-re értékeli, az ellenoldal 4,32-re (a mintaegész értelemszerűen közbülső, 5,26 átlagértékelést ad). Az *MSZP* szavazói pártjukat összességében 5,47 skálafokra állítják, míg a politikai ellenfeleik a semleges érték alá helyezik őket, 3,80-as értékkel (a mintaegész összevont értékelése 4,14). A *Jobbikra* is érvényes – nem illogikusan, ám mégsem kézenfekvő módon –, hogy minden egyes értékvonatkozásban szignifikánsan pozitívabban látják a Fidesz, mint az MSZP választói: e keretben az előbbieket értékelési átlaga 4,87, az utóbbiaké 3,89 (a mintaegész megítélése globálisan 4,63). A *Lehet Más a Politika* pártjának megítélésében a jobb- és baloldali szavazók között egyetlen érték vonatkozásában sincs szignifikáns különbség (a környezetvédelem, a demokrácia, az egyenlőség és a türelem tekintetében az MSZP-szavazók tartják valamelyest többre, a nyolc többi vonatkozásban a Fidesz támogatói), a változatos ítéletek summázata a Fidesz-szavazók esetében 4,73, az MSZP-választók oldalán 4,67 (a mintaegész globális értékelése végső soron ezzel a Fidesz-táboréval esik egybe).

Anélkül, hogy itt elmélyednénk az értéktér finomabb statisztikai elemzésében, elmondható, hogy a vizsgálati személyek a hétfokú skálán a saját maguk törekvésüket látják leginkább értékközelben. A társadalmi közállapotokat szemükben ettől viszonylag nagy távolság (több mint 2 skálafok) választja el, e távolság relatíve nagy az MSZP hívei körében (2,37) és kisebb a Fidesz támogatói esetében (2,18): ez utóbbi népes csoport rendelkezik ugyan átlagosan

a legmagasabb önértékeléssel, de ez az, amely ma a legkevésbé kritikusan (halványan, de már pozitívan) ítéli meg a társadalmi közállapotokat. A *Fidesz-tábor* szemében kiugróan magas helyet foglal el saját pártja, a Jobbik az LMP-nél is valamivel kedvezőbb értékelésben részesül, az MSZP értékelése viszont már az értékelés negatív tartományába esik. Ez utóbbi megítélés nem teljesen viszonyos, az *MSZP szavazói* egyedül a Jobbikot minősítik globálisan negatívnak, a Fidesz általuk adott jellemzése halványan pozitív, noha elmarad az LMP értékelésétől.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a társadalomnak – a politikai pártálláson is felül emelkedve – erős az igénye a szociális biztonságra, a rendre és a környezet védelmére. A személyes értéktörekvések és a látni vélt társadalmi állapotok között azonban nagy az eltérés, mindennekfelett a szociális biztonság kívánatos és valós helyzetét tekintve. A különböző politikai pártok közül az értékek mércéjén a Fidesz megítélt helyzete a legkedvezőbb, a három politikailag mérvadó párt esetében azonban a kérdezettek látnak közösséget, profilhasonlóságot, hogy mindenekelőtt tekintélyre törekednek, több-kevesebb erővel rendet akarnak teremteni, és egyiknél sem áll előtérben a szociális biztonság ígérete.

DEMOKRÁCIAFELFOGÁSOK

2010-ben a *demokrácia* kettős értelemben is különleges jelentőségre tett szert: egyrészt ez a választások éve volt, amelyben demokratikus úton felváltották az országot és az önkormányzatok zömének vezetését. Másrészt a váltásra markánsan eltérő eszmeiséget valló politikai erők között került sor, így óhatatlanul felmerült (és a választási kampány során választ még nem nyert) a kérdés, hogy a demokrácia felfogásában ezek osztoznak-e egymással és ez közöttük folytonosságot teremt, vagy ebben is gyökeres eltérés van közöttük és ez majd akár közjogi változásokat generál.

A közfelfogás vizsgálatára, a demokráciával összefüggő nézetek felderítésére 27 itemből álló *mérőeszközt* dolgoztunk ki és alkalmaztunk. A megállapítások – amelyekkel kapcsolatban a vizsgálati személyek hétfokú skálán fejezték ki egyetértésüket, illetve egyet nem értésüket – a demokratikus jogállammal összefüggő témák láncolatára vonatkoztak.

A minta egészét tekintve (a 6-os skálafokot elérő mértékben) a legnagyobb *egyetértés* a kormány pozíciójának két aspektusával kapcsolatban mutatkozott: választáson leváltható, ám stabilitása az ország érdeke. Jól közelít ehhez a választásban megnyilvánuló népszuverenitás gondolata, valamint a 6-os skálafokhoz volt közelebb annak elfogadása, hogy demokráciában mindenki rendelkezik jogokkal és véleménynyilvánítási lehetőségekkel akár a többség ellenében is, ám a többség érvényesíti akarátát. Sajátos gondolati leágazások is egyetértéssel találkoztak, mármint hogy a jogismeret visszaélésre is lehetőséget ad, valamint hogy az élet tisztelete alapján az állatoknak is vannak bizonyos jogai. A felkínált megállapítások zömét – a köztük fennálló gondolati feszültségekkel együtt – a minta elfogadta, de voltak olyan itemek, amelyek megítélésének átlaga a semleges 4-es skálafokhoz közelített. Ilyen volt a népszuverenitás megkérdőjelezése a tömegek döntési inkompetenciája alapján, az állam gazdasági hatékonyságának durva elvitatása, valamint az érvelés az erő alkalmazása mellett a társadalmi konfliktusokban (5t).

2. táblázat. A demokratikusjogrend-skála faktorszerkezete

Faktor/ faktorsúly		Skála- érték
1 f. ,643	A demokrácia ereje abban rejlik, hogy a kormányzatot lehet bírálni és ha hibázik, akkor a szabad választáson le is válthatják az emberek.	6,03
1 f. ,494	Az országnak az az érdeke, hogy stabil kormánya legyen, amelyhez hosszabb távon igazodni lehet.	6,01
1 f. ,665	Hogy mi a jó a társadalomnak, azt nem kívülről, felülről kell kispekulálni, hanem azt maguk az emberek érzik és arról maguk döntenek a választásokon.	5,82
1 f. ,543	A demokrácia azt jelenti, hogy mindenkinek van joga és lehet véleménye, akár a többség akaratával szemben is.	5,69
1 f. ,569	Az állatoknak mint élőlényeknek kijárnak bizonyos jogok.	5,64
1 f. ,530	Akik jól ismerik a törvényeket és jogszabályokat, azok nemegyszer maguk javára fordítják azokat a többi közemberrel szemben.	5,64
1 f. ,430	A demokrácia azt jelenti, hogy a többség akarata érvényesül.	5,62
1 f. ,477	Egyre több a szabály, ma már nincs az életnek egyetlen olyan területe sem, ahol az emberek teljesen szabadok lehetnek a jogi előírásoktól.	5,54
1 f. ,568	Akik jobb anyagi helyzetben vannak, azok kötelesek többet vállalni a társadalom terheiből.	5,46
1 f. ,536	Az államnak alapvetően az a dolga, hogy az embereknek biztosítsa az önrendelkezés és véleménynyilvánítás szabadságát.	5,43
1 f. ,411	Az emberek csak azt tehetik meg, amit a törvény előír vagy enged nekik.	5,42
1 f. ,530	Ha a társadalmi csoportok helyzete nagyon különbözik egymástól, azt előbb-utóbb megszenvedti az egész társadalom.	5,40
3 f. ,490	Az emberek sem a természetben, sem a társadalomban soha nem egyenlők.	5,21
1 f. ,405	Nehéz döntésekkor nem lehet tekintetbe venni mindenki véleményét, a demokrácia nem vezet döntésképtelenségre.	5,20
1 f. ,389	Törekedjünk arra, hogy a jövedelmek minél egyenlőbbek legyenek.	5,11
1 f. ,421	Az olyan társadalmak nem maradtak fenn sokáig az emberiség történetében, amelyek nem biztosítottak egyenlő jogot.	4,98
2 f. ,710	Ha rátermett az ország vezetése, tartsa meg a hatalmat, a választás nem arra való, hogy mindig váltogassuk, kik vezessék az országot.	4,89
2 f. ,707	Az ellenzéknek tudomásul kell venni, hogy a kormány a felelős az országért és nem szabad állandóan megzavarni a munkáját.	4,68
2 f. ,614	Akit megválasztott a többség, az dönti el, hogy kikkel és hogyan vezeti az országot, ebbe nem szólhat bele senki.	4,65
3 f. ,369	Ha a piacgazdaság nyerteseitől elveszünk a többletjövedelmet, akkor ez lefékezi a gazdasági versenyt.	4,52
2 f. ,442	Az emberek nagy többsége úgyse látja át az ország ügyeit, ezért aztán nem is lehet az ő véleményükre építeni a felelős politikát.	4,45
3 f. ,598	Az állam a legrosszabb gazda, mert ami mindenkié, az tulajdonképpen senkié.	4,43
3 f. ,557	Ahhoz, hogy elérjük, amit akarunk, néha erőt kell alkalmazni más embercsoportokkal szemben.	4,05
2 f. ,319	A mi demokráciánkban mindenki egyenlő esélyt kap az oktatásban és a gyógyításban.	3,58
3 f. ,664	Egyes embercsoportok egyszerűen alacsonyabb rendűek, mint mások.	3,28
3 f. ,385	A kisgyerekeknek, betegeknek és öregeknek nem lehetnek ugyanolyan jogai, mint a felnőtt beszámítható, cselekvőképes embereknek.	2,89

Ezeket is túltett annak megkérdőjelezése, hogy hazánkban az esélyegyenlőség valóra válna az oktatásban és gyógyításban (1t), ugyanakkor elutasították azt is, hogy egyes embercsoportok alacsonyabb rendűek lennének (3t) és különösképpen a kisgyerekek, betegek és öregek konkrétan megjelölt csoportjainak hátrányos jogi megkülönböztetését (17t).

Az itemek elrendeződése az elfogadás-elutasítás kontinuumában egy – végső soron – józanul kiegyensúlyozott politikai demokráciafelfogást tükröz, amely az egyenlőség gyakorlati és elvi sérelmére érzékeny és elhatárolódik attól. A nézetek rendszerét az *álláspontok együtt járásának, mögöttes szervező tényezőinek* elemzése mélyebben tárja fel. Faktoranalízis nyomán kitűnik, hogy az itemek zöme (27-ből 16 megállapítás) összetartozik egymással, egy tényező megjelenése különböző vetületben. Ezen a faktoron a legnagyobb súllyal a választás szerepel mint a népszuverenitás formája és mint a kormányok demokratikus váltásának módja. Az itemek összességét legáltalában talán mint a *demokráciába vetett hitet* és annak kiterjeszkedő értelmezését jellemezhetjük.

Két további faktor rendelkezik viszonylag nagy magyarázó erővel, mindkettőnek a magvát összességében fenntartással kezelt, többé-kevésbé megosztó gondolatok képezik. Ezek egyike az *erős kormányzatot* igenli: a hatalom kiérdemelt folytonosságát, a kormány egyértelmű dominanciáját és felelős szerepével járó cselekvési szabadságot és fölényt az inkompetens tömegekkel szemben. Lazább szállal idekapcsolódik több koherens gondolat a stabilitásról és a központi döntésekről, az erő alkalmazásáról és az esélyegyenlőség tekintetében elért relatív sikerről.

A másik faktor a *társadalmi egyenlőség és a jogállamiság éles kritikáját* fejezi ki, illetve azt fogja vissza. Idetartozik, hogy egyes csoportok alacsonyabb rendűek, az állam rossz gazda, társadalmi konfliktusokban erőt kell alkalmazni, az egyenlőségnek nincs létalapja, konkrét társadalmi csoportok joghátránya indokolt, a gazdaság és a nyertesek érdekei egybeesnek, valamint lazább szállal a többség inkompetenciája, és a felhívás, hogy önerőből is védjük a rendet s a vád, hogy a jogértők visszaélnék helyzetükkel. A minta egésze e nézetekkel szemben többnyire elutasító, de épp velük kapcsolatban szisztematikus különbségek is adódnak, az erősebb fenntartások mellett vannak határozottabb híveik.

A demokráciafelfogás *összefügg* az értékek személyes megvallásával. Az általunk a „tagadó értékek skáláján” szerepeltetett valamennyi *érték személyes igénye* erős szignifikanciával együtt jár a *demokráciába vetett hit* mutatójával és ezek a kapcsolatok differenciálatlanul pozitívak. Már-már a tartalomtól függetlenedő válaszadói beállítódásra (igenmondásra, konformizmusra) gyanakodhatnánk, ha a másik két faktor alapján képzett index nem függetlenül alakulna az értékek zömétől és nem csak egy-két érték elfogadására rímelve élénken. Az értékek jó része (szabadság, egyenlőség, demokrácia, türelem, szociális biztonság) és az *erős kormányzat indexe* rendre negatív előjellel viszonyul egymáshoz, ám ez a kapcsolat a felsorolt esetekben nem éri el a szignifikancia szintjét. A tekintély és a hit értékeinek kinyilvánításával viszont ez a faktor pozitív és erősen (.01 alatti valószínűségi szinten) szignifikáns módon együtt jár. A harmadik index, az *egyenlőség és jogállamiság kritikája* pedig e két értéknek is csak az egyikével, a tekintély igényével kapcsolódik össze szignifikánsan (.05 alatti valószínűségi szinten).

Megjegyzendő, hogy az értékek valós társadalmi érvényesülésének megítélése (tehát annak kisebb vagy nagyobb erővel való kinyilvánítása, hogy ezen értékek jelen vannak és érvényre

jutnak a társadalom gyakorlatában) egyöntetűen – a második indexszel – az *erős kormányzat igényével* jár együtt, a szignifikancia legmagasabb szintjén.

A demokráciafelfogást tükröző tételek és nézetnyalábok megítélése nem mutat egyértelmű és egyszerű összefüggést a kérdezettek *párthovatartozásával*. Kétségtelen, hogy az erős kormányzat faktor itemeinek elfogadására általában inkább hajlanak a Fidesz-szavazók, de ez csak egy markáns tétel esetében mutatkozik meg szignifikáns szinten: ők értenek inkább egyet azzal, hogy „az ellenzéknek tudomásul kell venni, hogy a kormány a felelős az országért és nem szabad állandóan megzavarni a munkáját”. Az egyenlőség és a jogállamiság kritikájának általános hajlama a Fidesz-szavazótábor esetén a szignifikancia szintjét egy tétel esetében sem éri el. A kritikai jellegű, ám diszkriminatívnak nem mondható szlogennel, hogy „az állam a legrosszabb gazda, mert ami mindenkié, az tulajdonképpen senkié” viszont épp az MSZP választói értenek inkább egyet. A demokráciába vetett hit erős magyarózó erejű faktorának alkotóelemeivel kapcsolatban változékony a két politikai csoport álláspontja, de újfent a szocialista pártállásúak lesznek azok, akik inkább elfogadják a tartalmilag merész tételt, hogy „az olyan társadalmak nem maradtak fenn sokáig az emberiség történetében, amelyek nem biztosítottak egyenlő jogokat”.

Összefoglalóan megfogalmazhatjuk, hogy a 2010. évi politikai fordulat nem kezdte ki a demokrácia felfogását és igényét a társadalomban, amely ekkor alapvetően osztozik a népuralom gondolatában, a választások jelentőségének elismerésében és a véleményszabadság igenlésében. A társadalmi egyenlőtlenség deklarálását vitatják, miközben megoszlanak a vélemények azzal kapcsolatban, hogy a kormányzat mekkora erőt képviseljen a társadalom életében.

E tanulmányban azt a kérdést tettük fel, hogy a 2010. évi politikai földcsuszamlás mennyiben kavarta vagy rázta fel a társadalmi közérzetet, a morális ítéletalkotást és a (eleddig általunk behatóan nem vizsgált) jogfelfogást. Keserűség, kirekesztés, moralizáló társadalomkritika, hangsúlyozott rendigény és az erős állam/kormányzat feltámadó ambíciója rendre mind kimutathatók a sokszínű nézetekben, de ezek külön-külön és együtt sem törték meg a korábbi tendenciákat, és nem jelentettek átütő változást a közérzetben és közfelfogásban. Ez – mondhatjuk – 2010-ben még váratott magára.

A VISSZAJELZÉS HATÁSA A TELJESÍTMÉNYRE ÉS AZ INTRINZIK MOTIVÁCIÓRA

HÁRI Péter

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Ergonómia és Pszichológia Tanszék

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
PEDAGOGIKUM KÖZPONT
TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003

ÖSSZEFOGLALÓ

Mind a kutatók, mind a gyakorlati szakemberek egyetértenek abban, hogy ahhoz, hogy egy szervezet megőrizze a versenyképességét a globális piaci versenyben, kompetens és motivált munkaerőre van szükség (O'Reilly és Pfeffer, 2000). Az igazi kihívás – különösen a gazdasági válság után – az, hogy megtaláljuk azokat az eszközöket, amelyek anyagi ráfordítás nélkül ösztönzik a munkatársakat nagyobb teljesítményre, miközben fenntartják a munkával való elégedettséget. Erre szervezeti szinten számos lehetőség adódhat, azonban a vezetők vagy munkatársak részéről a verbális visszajelzések megfelelő alkalmazása nyújthat megoldást. Milyen visszajelzési eszközök bizonyulnak hatékonyak a munkatársak motiválásában? Hogyan alkalmazzuk ezeket az eszközöket? Jelen cikk és a benne bemutatott kutatási eredmények rávilágítanak a verbális visszajelzések természetére, melyek hasznosíthatók a szervezeti teljesítményértékelésben.

Kulcsszavak: verbális visszajelzés, teljesítménymotiváció, intrinzik motiváció, szervezeti teljesítményértékelés

BEVEZETÉS

A visszajelzés kultúrája egy szervezetben minden olyan területen megjelenik, ahol az egyén informális vagy formális módon visszacsatolást kap, igényel vagy használ. A visszajelzés célja a munkatranszmisszió és a hatékonyság növelése, amely kapcsolódhat a szervezeti teljesítményértékelési folyamathoz, a képzéshez vagy karrierfejlesztéshez (London és Smither, 2007). Szakemberek szerint, amennyiben a pozitív visszajelzés kultúrája megerősödik a szervezetben, a munkatársakban is megnő az igény a visszajelzésekre, melyeket aktívabban használnak teljesítménynövelés céljából.

Verbális visszajelzés a szervezeti teljesítményértékelésben

A visszajelzés úgy határozható meg, mint egy olyan információ, amit az egyén teljesítménye után mutatunk be, és amely a teljesítmény pontosságára, minőségére és mennyiségére vonatkozik (Tower, 1999). A visszajelzés hatása egy olyan többlépcsős, longitudinális folyamatban nyilvánul meg, amely napokon, heteken vagy hónapokon keresztül eltarthat (London és Smither, 2007).

A szervezeti teljesítményértékelés lehetőséget biztosít a vezetőknek, hogy formális keretek között jelezzenek vissza beosztottjaiknak adott időszakra vonatkozó eredményeikről. A teljesítményértékelés alapját adhatja egy 360 fokos teljesítményértékelési felmérés,¹ vagy a fontosabb kritikus esetekről készített feljegyzések, esetleg a vezető benyomásai a hatékony munkavégzéshez szükséges kompetenciákról. A munkatársak a formális teljesítményértékelés mellett igénylik az informális keretek között történő, folyamatos visszajelzést is. Az évente egy vagy két alkalommal hivatalosan beütemezett formális teljesítményértékelés nem ad lehetőséget a munkatársak motivációjának aktív fenntartására. A gyakori visszajelzés több okból is szükséges: (1) a munkatárs információt szerez arról, hogyan ítéli meg környezete az ő munkáját, amit össze tud vetni a saját teljesítményére vonatkozó képpel. Ezzel elkerülhetővé válik, hogy szakadék támadjon a saját és külső teljesítményre vonatkozó ítéletek között. Továbbá (2) az értékelő ismereteket szerezhethet a munkatárs munkáját befolyásoló környezeti tényezőkről, melyekre közös megoldási javaslatokat dolgozhatnak ki a hatékonyabb munkavégzés érdekében.

A pozitív verbális visszajelzés

A pozitív visszajelzésnek több típusát különíti el a szakirodalom (Kainz, 2007). Ebbe a csoportba tartozik a dicséret, a bátorítás, buzdítás, a pozitív támogatás. A pozitív visszajelzésről a kutatások azt bizonyítják, hogy növelik mind a fizikai, mind a szellemi erőfeszítést igénylő feladatokban nyújtott teljesítményt (Wiener, 1966; Nielsson, 1987; Kisch, 2005; Kainz, 2007). A dicséret növeli az önértékelést (Schunk, 1987), a pozitív önértékelés és a teljesítmény összefüggését pedig Bandura (1983) kísérletében bizonyította: a kísérleti személyek minél elégedettebbek voltak a feladatban nyújtott teljesítményük növekedésével, később annál nagyobb erőfeszítést nyújtottak. Az elégedettség oka az erőfeszítést igénylő feladatban a meghatározott szint teljesítése, illetve annak meghaladása volt. Vagyis minél inkább meghaladták az elvárt szintet a kísérleti személyek, annál nagyobb erőfeszítést nyújtottak a későbbiekben. A dicséret hasonlóképp befolyásolja az önértékelést és az elégedettséget, ami később magasabb teljesítményhez vezet (Schunk, 1987). Más kutatók azonban nem ennyire egyértelműen ítélik meg a pozitív verbális visszajelzés hatását: a pozitív verbális visszajelzés rövid távon diszfunkcionális lehet, mert az egyén a visszajelzést követően a pozitív érzelmi folyamatokra, így az eufóriára koncentrálnak, nem pedig a feladatra (London és Smither, 2007).

¹ 360 fokos teljesítményértékelési felmérés: a munkatárs teljesítményéről az értékeléshez saját magától, a szervezeti hierarchiában a közvetlen beosztottaktól, az azonos szinten lévő kollégáktól és a közvetlen vezetőktől gyűjtenek információkat.

A szervezeti kultúrában igényként léphet fel a magas egyéni teljesítmény elvárása mellett a munkával való elégedettség fenntartása, melyet számos tényező befolyásolhat. A vezetői magatartás vagy a munkafeladat jellege egyaránt hatással lehet a munkával való elégedettségre. Deci, Koestner és Ryan (1999) kutatásaikban arra keresték a választ, külső tényezők milyen mértékben befolyásolják, hogy a személy mennyire élvezzi az általa folytatott tevékenységet, mennyire érdekli a cselekvés és milyen mértékben érzi magát kompetensnek, értékesnek a cselekvés közben. Az adott tevékenységről kialakított személyes élményt, „tapasztalatot” a kutatók intrinzik motivációnak nevezték el (Deci et al., 1999). Az intrinzik motiváció lényege, hogy a személy azért teljesít adott feladatban, mert a teljesítés önmagában jutalmazó értékű és nem azért, mert a teljesítmény következményeként jutalom érhető el (Whang és Hancock, 1994). Egy tevékenységet jellemző intrinzik motiváció pozitív összefüggést mutat a kitartással és negatív kapcsolatban áll a feladat feladásával, hosszabb távon a kiégéssel (Deci et al., 1999).

Ryan és Deci (2000) a külső és szociális tényezők serkentő vagy gátló hatását az intrinzik motivációra a kompetencia- és az autonómiaszükségleteken keresztül magyarázza. Az intrinzik motivációs kutatások azt mutatták, hogy a pozitív, teljesítményre vonatkozó visszajelzések növelik az intrinzik motivációt, míg a negatív teljesítmény-visszajelzések aláássák azt (Deci et al., 1999). Deci és Ryan eredményei szerint (2000) a különböző teljesítmény-visszajelzések hatását az észlelt kompetencia mediálta: minél hozzáértőbbnek tartották a személyek magukat adott tevékenységhez, annál szívesebben és annál többet foglalkoztak vele anélkül, hogy a tevékenység végzéséhez jutalom fűződött volna. Ezen eredmény alapján a pozitív verbális visszajelzés hatékony eszköznek bizonyulhat a magas teljesítmény és az elégedettség fenntartása céljából. Vajon milyen kutatások szólnak a negatív verbális visszajelzés hatásáról?

Negatív verbális visszajelzés

A negatív visszajelzésre vonatkozóan ellentmondó eredmények és elméletek születtek az elmúlt évtizedekben. A korai megközelítések a kudarc élményére koncentráltak (Hoppe, 1930, idézi Düll és Varga, 1993). A siker hatására nő az igény szint, a kudarc hatására pedig csökken. Az igény szintet a teljesítménymotiváció mérőszámaként szokták emlegetni, így ez a megközelítés azt sugallja, hogy a kudarc hatására maga a teljesítmény is csökken.

Bandura önértékelés-elméletében (1983) más következtetésekre jut: a negatív visszajelzés, a norma alatti teljesítmény által kiváltott elégedetlenség motivációs ösztönzőként szolgálhat, ami fokozott erőfeszítésre, magasabb teljesítményre készítet. A teljesítménymotiváció azonban nem nő egyenletesen az észlelt eltérés mértékével. A normától negatív irányba jelentősen eltérő teljesítmény csüggedéshez és a célok feladásához vezet. A csekély mértékű eltérés, amely még reményt nyújt a cél elérésére, feltehetőleg olyan produktív elégedetlenséget szül, amely erőfeszítésre ösztönöz, hogy a teljesítmény összhangba kerüljön az értékesnek ítélt normákkal (Kainz, 2007).

Konzisztens-inkonzisztens verbális visszajelzés

Ha már ismerjük azokat a verbális eszközöket, amelyek befolyással vannak a teljesítményre és az intrinzik motivációra, arra kereshetjük a választ, hogyan alkalmazzuk ezeket az eszközöket. A verbális visszajelzések alkalmazását illetően két elméletet figyelembe véve eltérő kö-

vetkeztetésekre juthatunk: ezen elméletek a Paulus-féle (1983), illetve a Wiegfield és Eccles-féle (2000) motivációs elméletek.

Paulus (1983) kognitív-motivációs modellje kiemeli, hogy az interperszonális visszajelzés serkentő hatását két feltétel szabja meg: a saját teljesítmény azonosíthatósága és a valódi értékelés lehetősége. Ez azt jelenti, hogy mások jelenlétében tudatosulnia kell a személyben, hogy a feladatban nyújtott teljesítménye valóban társas következményeket, vagyis dicséretet vagy verbális kritikát vonhat maga után. Vajon Paulus elméletének megfelelően a teljesített eredménytől független pozitív verbális visszajelzés is rendelkezik motiváló hatással? Miként alakul a sorozatos pozitív társas értékelés esetén a teljesítmény? A dicséretnél a társas értékelés miatti aggodás megszűnik?

Wiegfield és Eccles motivációs modellje (2000) a teljesítményelvárás teljesítményre, kitartásra és a feladatválasztásra gyakorolt hatását jelzi előre. A modellben a teljesítményre, erőfeszítésre és kitartásra közvetlenül hatással van az adott teljesítményszint sikeres elérésére vonatkozó elvárás. Ezen elvárást befolyásolhatják a feladatspecifikus képességre vonatkozó hiedelmek. Wiegfield és Eccles elvárás-érték modelljét számos, gyerekekkel és serdülőkkel végzett longitudinális kutatásban vizsgálták. A kutatásokban monitorozták az iskolások sikerelvárását és a teljesítményét egy iskolai éven keresztül. Az eredmények azt mutatják, hogy a teljesítményt pontosabban jelzi előre a sikerbe vetett hit, mint a korábbi teljesítmény. A kutatások ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy a sikerre vonatkozó elvárások és korábbi teljesítmények nem független változók: Wiegfield és Eccles elmélete szerint (2000) a sikerbe vetett hit egyfajta mediátor a korábbi teljesítmény és a jövőbeni teljesítmény között.

A VIZSGÁLAT BEMUTATÁSA

A kutatás célja

Hogyan kapcsolódnak a bemutatott motivációs modellek a verbális visszajelzések alkalmazásához és a cikkben közölt kutatáshoz? Abban az esetben, ha Wiegfield és Eccles motivációs elmélete a helytálló a verbális visszajelzések használatát tekintve, akkor a valódi eredményességétől független dicséret hatékonyan növeli a teljesítményt, mivel a pozitív verbális visszajelzés növeli az önértékelést, a sikerbe vetett hitet, ami magasabb teljesítményhez vezet. Azonban, ha Paulus elmélete tűnik megbízhatóbbnak, akkor a valódi eredményességtől független dicséret nem eredményez teljesítménynövekedést, mivel a személyek megtanulják, hogy teljesítményük nem von maga után valódi társas következményeket. A teljesítmény mellett a kutatásban sor kerül a feladatra vonatkozó szubjektív élmény mérésére is, melyet az intrinzik motiváció szintje jelez. Ryan és Deci (2000) elméletének és kutatási eredményeinek megfelelően azt várhatjuk, hogy a pozitív verbális visszajelzéshez az intrinzik motiváció magasabb szintje kapcsolódik, mint más visszajelzési formákhoz. A jelen cikkben bemutatott kutatás kísérleti körülmények között összehasonlítja a visszajelzéstől független pozitív, negatív (továbbiakban inkonzisztens pozitív verbális visszajelzés és inkonzisztens negatív verbális visszajelzés) és az észlelt teljesítménynek megfelelő konzisztens verbális visszajelzés (továbbiakban konzisztens verbális visszajelzés) hatását.

Módszer

A vizsgálatban 84 egyetemista korú kísérleti személy vett részt. Minden vizsgálati csoportban 14 nő és 14 férfi szerepelt, így a nemek aránya 50-50%. Az átlagéletkor 20,58 év volt. A kutatásban a teljesítmény mérésére egy 'multitasking' feladatot alkalmaztam, melyben a vizsgálati személyeknek adott méretű mezőben egy piros színű négyzetet kellett irányítaniuk az egér segítségével úgy, hogy az közben ne ütközzön 4 darab mozgó, kék színű téglalappal. A kísérleti személyeknek blokkonként három percig kellett teljesíteniük. Hibázás esetén egy meghatározott pontra kattintva a kísérleti személyek kiinduló állapotba tudták hozni a programot és a 3 perc leteltéig folytathatták a feladatot. A kísérletben a betanuláson kívül 6 blokk állt rendelkezésre a teljesítmény mérésére. A feladtból származó adatok a következők voltak:

- 3 perc alatt történt hibázások száma
- a feladatban eltöltött idő: a 3 percből mennyi időt tudott a feladatban tölteni
- a hibázás-feladatkezdés között eltöltött idő: mennyi időre volt szüksége a kísérleti személynek, hogy hibázás után újrakezdje a feladatot

A blokkok között a kísérleti személyek egy diagram segítségével visszajelzést kaptak, melyet a kísérletvezető verbális visszajelzése kísért. Az alkalmazott verbális visszajelzések alapján három vizsgálati csoport jött létre:

1. Inkonzisztens pozitív verbális visszajelzés csoport: ezen csoport az egyes blokkok végén megjelenített eredmény-visszajelzéstől függetlenül kapott pozitív verbális visszajelzést a látott eredményére vonatkozóan. A pozitív verbális visszajelzés a következőket tartalmazta:

- „Nagyon jó teljesítmény!”
- „Nagyon jó eredmény!”
- „Ez egy kiváló teljesítmény volt!”

2. Konzisztens verbális visszajelzés csoport: a személyek ebben a csoportban az egyes blokkok végén látott eredményekkel konzisztens verbális visszajelzést kaptak. A verbális visszajelzés, ahogy a másik két csoportban, az eredményre vonatkozott.

- Átlag feletti teljesítmény esetén: „Nagyon jó teljesítmény!”
- Átlagos teljesítmény esetén: „Ez egy átlagos teljesítmény.”
- Átlag alatti teljesítmény esetén: „Nem túl jó teljesítmény.”

3. Az inkonzisztens negatív verbális visszajelzés csoport: ezen csoport az egyes blokkok végén megjelenített eredmény-visszajelzéstől függetlenül kapott negatív verbális visszajelzést. A negatív verbális visszajelzés a következőket tartalmazta:

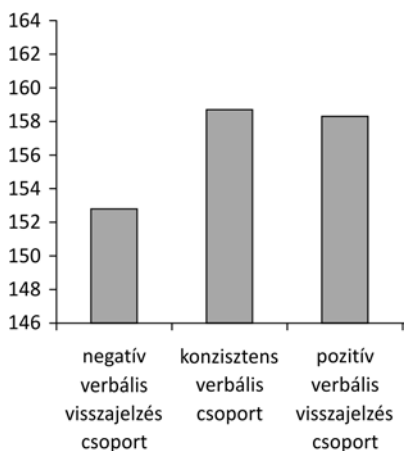
- „Nem túl jó teljesítmény.”
- „Nem jó eredmény.”
- „Ebben a blokkban ez egy nem túl jó eredmény volt.”

Minden blokk elején felmérésre került a személy teljesítményelvárása, vagyis hogy a személy átlagos, átlag alatti vagy átlag feletti eredményt vár-e a továbbiakban magától. Az intrinzik motiváció mértékének mérésére az Intrinzik Motivációs Skálát (Intrinsic Motivation Inventory, továbbiakban IMI, Markland és Hardy, 1997) alkalmaztam, amely az egyén adott feladatra vonatkozó szubjektív tapasztalatait tárja fel laboratóriumi körülmények között. A skála négy alskálát tartalmaz, melyek az érdeklődés/elégedettség (az intrinzik motiváció fő faktora), észlelt kompetencia, észlelt választás, nyomás/kényszer skálák.

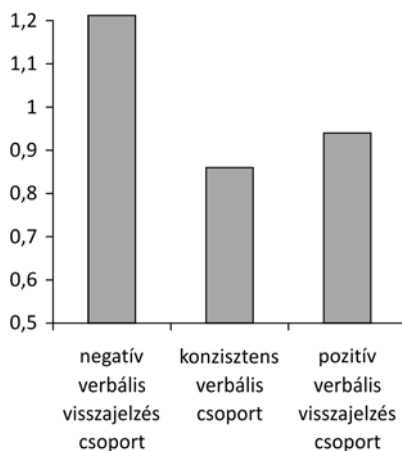
A KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Az eredmények bemutatását és értelmezését a már ismertetett Eccles és Wiegfield-féle (2000) és a Paulus-féle (1983) modell elemeivel összevetve végzem.

A megjelenített teljesítménnyel *konzisztens verbális visszajelzés* nem eredményezett nagyobb teljesítményt a *pozitív verbális visszajelzéshez* képest. Annak ellenére, hogy a konzisztens verbális visszajelzés csoport két teljesítményre vonatkozó mutatószámában, így a feladatban eltöltött időt és a hibázás-feladatkezdés között eltöltött időt tekintve is a legjobb eredményeket érte el a többi csoporthoz képest, a pozitív verbális visszajelzés csoport eredményeivel összevetve ez a különbség nem szignifikáns (lásd 1. és 2. *diagram*).

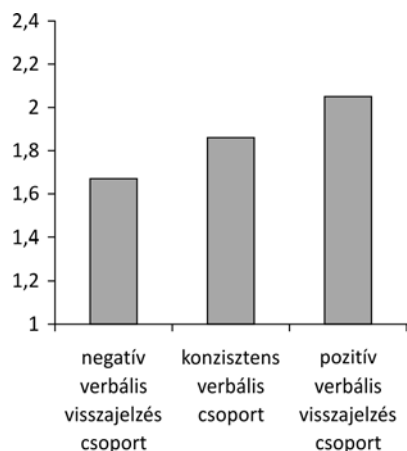
1. *diagram*. A visszajelzés hatása a feladatban eltöltött időre (mp)

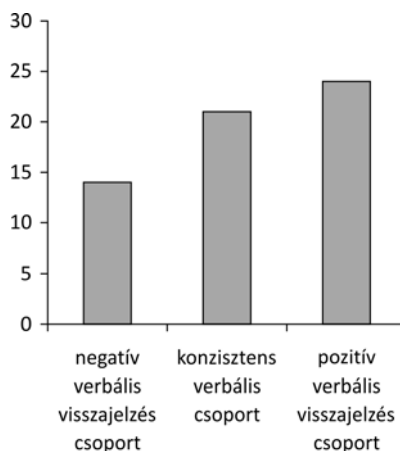
2. *diagram*. A visszajelzés hatása a hibázás-feladatkezdés között eltelt időre (mp)

Hogyan illeszkednek az eredmények a Paulus-féle (1983) motivációs modellbe? A modell központi premisszája, hogy abban az esetben van kapcsolat a teljesítmény és a teljesítményről alkotott tudás között, ha a személy tudatosítja, hogy a teljesítményének szociális következménye lesz. Vagyis, az eredménytől független pozitív verbális visszajelzés esetén a személy azt tanulja meg, hogy teljesítményének nincs valódi szociális következménye, hiszen a teljesítménytől függetlenül is megjelenik a szociálisan kívánatos visszajelzés. Az érzékelt eredménnyel konzisztens verbális visszajelzésnél azonban a személy azt tudatosítja, hogy a visszajelzés módja függ a teljesítményétől. Az eredmények azonban nem igazolták a Paulus-féle motivációs modellt, mivel a konzisztens verbális visszajelzés csoport nem nyújtott jobb teljesítményt, mint a csak és kizárólag dicséretben részesült csoport.

Az eredmények nem illeszkednek teljes mértékben az Eccles és Wiegfield-féle motivációs modellbe (2000) sem. A pozitív verbális visszajelzés csoport annak ellenére, hogy szignifikánsan magasabb teljesítményt várt el magától (lásd 3. *diagram*) és a kísérlet végén kompetensebbnek értékelte magát a feladatban (lásd 4. *ábra*), nem mutatott szignifikánsan magasabb teljesítményt egy teljesítményt jelző mutatóban sem, mint a konzisztens verbális visszajelzés csoport.

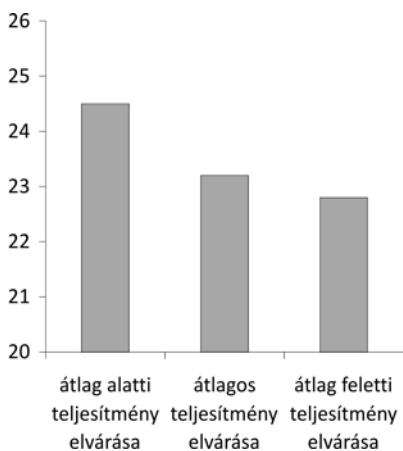

3. diagram. A visszajelzés hatása a teljesítmény-elvárásra

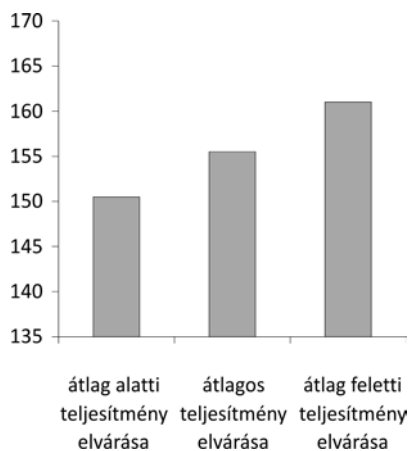

4. diagram. A visszajelzés hatása az észlelt kompetencia mértékére (IMI-pontszám)

Az Eccles–Wiegfield-modellben (2000) szereplő összefüggés igazságtartalmát azonban az eredmények nem cáfolják, mivel a teljesítményelvárás és a teljesítmény között kísérleti csoportoktól függetlenül összefüggés mutatkozott, tehát a teljesítményelvárás és a teljesítmény között van kapcsolat (lásd 5. és 6. diagram). Azonban a pozitív teljesítményelvárás teljesítményt ösztönző hatása mellett egy olyan változó hatására is következtetni lehet, amely ugyanakkora vagy nagyobb teljesítményt eredményez. Ezen változó pedig a teljesítmény-visszajelzés konzisztens vagy inkonzisztens volta lehet. Összességében a teljesítmény-visszajelzés és a teljesítményelvárás interakciója eredményezhette a teljesítmény alakulását (lásd 7. diagram).

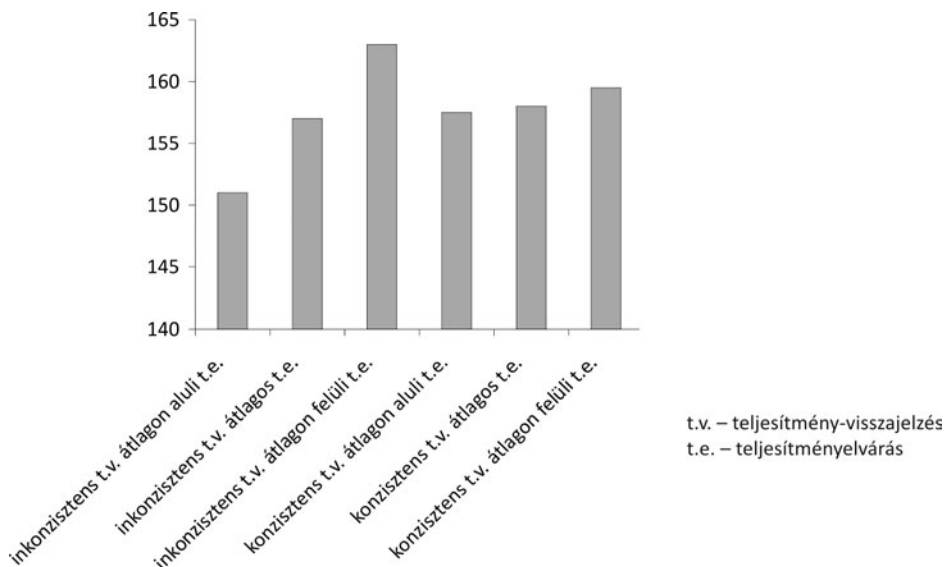

5. diagram. Teljesítményelvárás együtt járása a teljesítménnyel – feladatban eltöltött idő (mp)

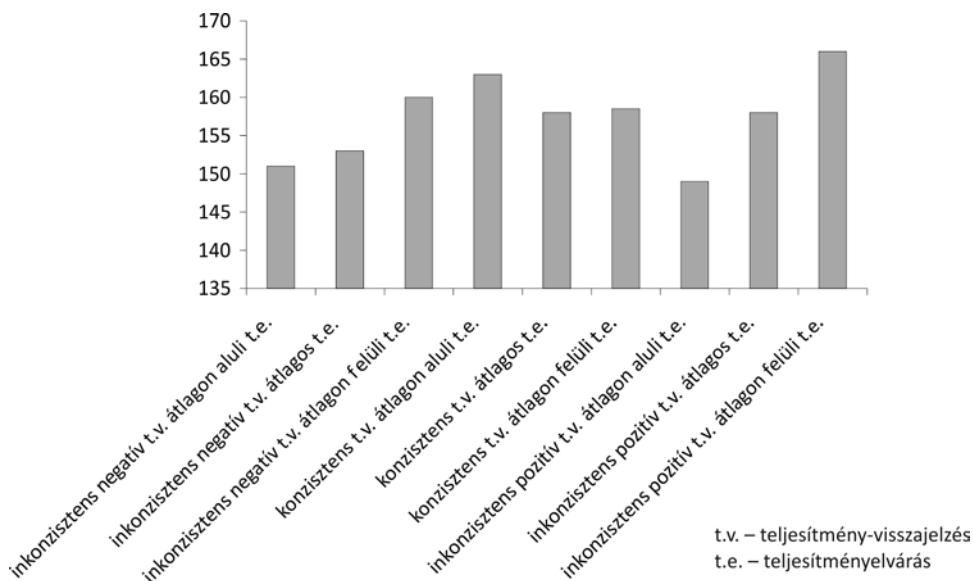
6. diagram. Teljesítményelvárás együtt járása a teljesítménnyel – hibázások száma (N)

A teljesítményelvárás és a teljesítmény-visszajelzés közötti interakciót elemezve egyértelműen kitűnik, hogy az inkonzisztens teljesítmény-visszajelzéseknél a teljesítményelvárásnak sokkal nagyobb szerepe van a későbbi teljesítmény alakulásában (lásd 7. *diagram*). Ez az eredmény azért fontos, mert a vezetők számára kevésbé kontrollálható a munkatárs teljesítményelvárása, mint a visszajelzés konzisztens-inkonzisztens volta. A későbbi teljesítmény szempontjából, míg a konzisztens teljesítmény-visszajelzésnél mindegy, hogy milyen a munkatárs teljesítményelvárása, addig az inkonzisztens teljesítmény-visszajelzésnél a munkatárs teljesítményelvárása határozza meg inkább az eredményesség későbbi alakulását.

7. *diagram*. Feladatban eltöltött idő (mp). Teljesítményelvárás és teljesítmény-visszajelzés interakciója

Az interakció részletesebb elemzésénél a legjobb teljesítmény az inkonzisztens pozitív verbális visszajelzés esetében mutatkozott akkor, ha a személy átlagnál magasabb eredményt várt magától, azonban ez az eredmény a konzisztens verbális visszajelzés – átlagon felüli teljesítményelvárás és az inkonzisztens negatív verbális visszajelzés – átlagon felüli teljesítményelvárás kondícióktól nem különbözött szignifikánsan (lásd 8. *diagram*). Az eredményekből az látható, hogy a teljesítmény alakulásában meghatározó szerepe van a pozitív elvárásnak. Legrosszabb eredményeket az inkonzisztens negatív teljesítmény-visszajelzés – átlagon aluli teljesítményelvárás, inkonzisztens negatív teljesítmény-visszajelzés – átlagos teljesítményelvárás, illetve az inkonzisztens pozitív teljesítmény-visszajelzés – átlagon aluli teljesítményelvárás kondíciókban mutatták a kísérleti személyek (lásd 8. *diagram*). Látszólag az inkonzisztens pozitív verbális visszajelzés – átlagon aluli teljesítményelvárás feltétel eredményezte a legalacsonyabb teljesítményt, azonban az eredmény elemzésénél figyelembe kell venni, hogy ez a feltétel a lehetséges 168 alkalomból csak kilencszer fordult elő. Ez az arány önmagában is informatív lehet.

8. diagram. Feladatban eltöltött idő (mp). Teljesítményelvárás és teljesítmény-visszajelzés interakciója

Érdekes eredmény, hogy az érzékelt eredmény és a verbális visszajelzés között meghúzózó inkonzisztenciára egyedül az inkonzisztens negatív verbális visszajelzéseknél kérdeztek rá a kísérleti személyek: négy esetben a kísérleti személyek a kísérlet vezetőjétől magyarázatot vártak az inkonzisztencia tisztázására. Az ő eredményeik az inkonzisztencia felvetésétől törlésre kerültek.

Erre azért volt szükség, mert az inkonzisztencia a kísérlet központi változója, aminek feloldása ugyan megőrizte volna a visszajelzés hitelességét, viszont csökkentette volna az inkonzisztencia hatását.

A visszajelzés és az intrinzik motiváció kapcsolatára az előzetes elvárások nem teljesültek: az intrinzik motivációs szinteket jellemző érdeklődés/elégedettség skálán nem volt szignifikáns különbség a csoportok között. Ezen eredmény nem illeszkedik Deci korábbi eredményeihez (Deci és Ryan, 1999), miszerint a pozitív verbális visszajelzés magasabb intrinzik motivációs szintet produkál. Az intrinzik motivációval összefüggő változók közül, az észlelt kompetencia esetében azonban szignifikáns különbség volt a csoportok között. Ezért azt feltételezhetjük, hogy a teljesítmény-visszajelzések a saját kompetencia észlelését befolyásolják. Vajon mi okozhatta, hogy a kutatás eredményei nem mutattak különbséget az intrinzik motivációs skálán? A kísérleti személyek önként vállalkoztak a vizsgálatra, amely 30 percet vett igénybe. Lehetséges, hogy a kognitív diszonzancia (észlelt ráfordítás – nyereség) csökkentése érdekében a kísérleti személyek a teszt kitöltésénél úgy értékelték, hogy a feladat elvégzésénél magas érdeklődést és elégedettséget éltek át és ez a hatás elfedte a visszajelzések befolyását.

A kutatási eredmények felhasználása a szervezeti teljesítményértékelésben

A bemutatott kutatás a teljesítmény-visszajelzés gyakorlatában is hasznosítható információt hordozhat. Hogyan érhetünk el a verbális visszajelzés segítségével magas teljesítményt és elégedettséget?

Az eredmények alapján a visszajelzés módja nincs hatással az elégedettségre. Ez az eredmény bizonyos korlátozásokkal fogadható el, hiszen a bemutatott kísérlet körülményei befolyással lehettek az elégedettségre, ezért nem lehet teljes bizonyossággal a kapcsolat hiányára következtetni. A teljesítmény és a visszajelzés kapcsolatára vonatkozó egyik meghatározó eredmény, hogy az inkonzisztens verbális visszajelzéseket alacsonyabb teljesítmény követi, a konzisztens visszajelzésekhez képest. Habár a pozitív inkonzisztens verbális visszajelzés hatása nem különbözik szignifikánsan a konzisztens verbális visszajelzés hatásától, az előbbi magasabb teljesítményelvárást és magasabb kompetenciaérzést eredményez. Valószínűsíthető, ha a magas teljesítményelváráshoz a későbbiekben nem kapcsolódik nagyobb teljesítmény, a személy negatív inkonzisztenciát él át, ami aztán rosszabb teljesítményt eredményezhet. Ezt a feltevélezt egy későbbi vizsgálatban érdemes lenne tesztelni.

A szervezeti teljesítményértékelés részét képezheti a jövőbeni teljesítménycélok meghatározása, melynek során a vezető és a beosztott közösen meghatározza az elkövetkezendő értékelési időszakban teljesítendő céleredményeket. A gyakorlatban előfordulhat, hogy a vezető a szervezet által központilag előre meghatározott céleredményeket építi bele ebbe a tervbe, a munkatárs bevonása nélkül. Ugyanakkor az is előfordulhat, hogy a célok meghatározásába a múltban már teljesített kihívások szerepelnek. Azt gondolom, hogy a teljesítménycélok felállításánál fontos aktívan bevonni a munkatársat és monitorozni az ő sikerelvárását, mert az hatékonyan jelezheti előre a valódi teljesítményét. Ugyanakkor a verbális teljesítmény-visszajelzések alkalmazásával növelhető a feladatra vonatkozó intrinzik motiváció szintje is, minek következtében csökken annak a lehetősége, hogy a munkatárs kerüli a kihívásokat.

A bemutatott eredmények rávilágítanak az érzékelt eredménnyel inkonzisztens negatív verbális visszajelzés teljesítményt csökkentő hatására az érzékelt eredménnyel inkonzisztens pozitív verbális visszajelzéshez képest. A teljesítmény-visszajelzések gyakorlatában ezen eredmény hasznos lehet azon vezetők számára, akik a negatív teljesítmény-visszajelzések alkalmazása mellett más típusú visszajelzést nem adnak. A formális szervezeti teljesítményértékelésben a kritikus esetek módszerének alkalmazásakor nem célravezető, ha csak a negatív eseményeket jegyzi fel a vezető és ezeket jelzi vissza. A beosztott munkatárs által érzékelt teljesítmény és a vezetői teljesítmény-visszajelzés közötti konzisztencia megőrzéséhez szükséges az összes teljesítményt meghatározó kiugró eset feljegyzése.

Vajon milyen hatása lehet a motivációra a teljesítmény időbeli változásának észlelése? Mit eredményezhet, ha a jelenlegi és a múltban elért eredmények között inkonzisztencia húzódik meg? Jelen kutatásban az ilyen típusú inkonzisztencia hatását azzal törekedtem csökkenteni, hogy a kísérleti személyek a megjelenített teljesítmény-visszajelzésben csak az egyetemistapopuláció összesített átlagához tudták viszonyítani eredményességüket adott blokkon. Azonban a kérdés megválaszolására további kutatásokban érdemes lenne nagyobb hangsúlyt fektetni.

A gyakorlatban az érzékelt eredményekkel konzisztens verbális visszajelzés alkalmazását javaslom a magasabb teljesítmény elérése érdekében. Összefoglalva az eredményeket,

jelen kutatás eredményei kiegészítő információkat nyújtanak Eccles és Wiegfield (2000) motivációs modelljéhez, amelyhez a Paulus-féle kognitív motivációs modell (1983) elemei adtak alapot.

SUMMARY

THE IMPACT OF FEEDBACK ON PERFORMANCE AND INTRINSIC MOTIVATION

After the economic crisis the financial motivators are less available for the employees. Companies around the world are cutting back their financial-incentive programs. Several studies have explained that for employees with satisfactory salaries, some non-financial motivators are more effective than extra cash in enhancing long-term employee engagement and performance. How can the managers use these non-financial motivators? Current experimental research examines the effect of verbal feedbacks on intrinsic motivation, expectation of the success and the task performance. The results of the research can be useful for the managers in order to know, how the non-financial motivators enhance the satisfaction, competency beliefs, performance expectation and performance.

Keywords: verbal feedback, achievement motivation, intrinsic motivation, expectancy-value theory, cognitive-motivational model

IRODALOM

- BANDURA, A., CERVONE, D. (1983): Self-evaluative and self-efficacy mechanisms governing the motivational effects of goal systems. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45. 1017–1028.
- DECI, E. L., KOESTNER, R., RYAN, R. M. (1999): A Meta-Analytic Review of Experiments Examining the effects of Ectrinsic Rewards on Intrinsic Motivation. *Psychological Bulletin*, 125. 627–668.
- DÚLL A., VARGA K. (1993): *Általános Pszichológiai Gyakorlatok II.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- HOPPE, F. (1930): Erfolg und Misserfolg. *Psychologische Forschung*, 8. 31–65. (idézi Dúll és Varga, 1993).
- KAINZ, A. L. (2007): *The Effects of Positive and Negative Verbal Feedback on Performance Testing in High School Athletes.* Dissertation. West Virginia University.
- KISH, C. R., WOODARD, R. J. (2005): The impact of positive motivational techniques by coaches on the achievement levels of men's junior college basketball players. *Journal of Health Physical Education*, 5. 6–15.

- LONDON, M., SMITHER, W. J. (2007): *Feedback orientation, feedback culture and a longitudinal performance management process*.
- MARKLAND, D., HARDY, L. (1997): On the Factorial and Construct Validity of the Intrinsic Motivation Inventory: Conceptual and Operational Concerns. *Research Quarterly for Exercise and Sport*, 68. 20–32.
- NIELSSON, L. G. (1987): Motivated Memory: Dissociation between performance data and subjective reports. *Psychological Research*, 48. 183–188.
- O'REILLY, C. A., PFEFFER, J. (2000): *Men value: How great companies achieve extraordinary results with ordinary people*. Harvard Business School Press, Boston.
- PAULUS, P. B. (1983): Group influence on individual task performance. In: PAULUS, P. B. (ed.): *Basic group process*. Springer-Verlag, New York.
- RYAN, R. M., DECI, E. L. (2000): Self Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development and Well Being. *American Psychologist*, 55. 68–78.
- SCHUNK, D. H. (1987): Peer models and children's behavioral change. *Review of Educational Research*, 57. 149–174.
- TOWER, S. L. (1999): *Reactions to negative feedback: the influence of goal orientation, selfefficacy, and public or private feedback delivery on task choice and changes in selfefficacy*. Dissertation. Michigan State University.
- WHANG, P. A., HANCOCK, G. R. (1994): Motivation and mathematics achievement: Comparisons between Asian-American and Non-Asian students. *Contemporary Educational Psychology*, 19. 302–322.
- WIEGFELD, A., ECCLES, J. S. (2000): Expectancy – Value Theory of Achievement Motivation. *Contemporary Educational Psychology*, 25. 68–81.
- WIENER, B. (1966): Motivation and Memory. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80. 1–22.

A KIHALLGATÁSI TECHNIKÁK EMLÉKEZETRE GYAKOROLT HATÁSA: A SZEMTANÚ-EMLÉKEZET SÉRÜLÉKENYSÉGÉNEK BIZONYÍTÉKAI

RÉPÁSI Éva–HALÁSZ Erna–KIRÁLY Ildikó

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pszichológiai Intézet, Kognitív Pszichológiai Tanszék

HALÁSZ Erna

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pszichológiai Doktori Iskola

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
PEDAGOGIKUM KÖZPONT
TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003

ÖSSZEFOGLALÓ

A bűncselekmények felderítése során a szemtanúk vallomásainak pontossága és megbízhatósága elengedhetetlen követelmény, a való élet eseményei során tapasztalt körülmények azonban nem kedveznek sem a torzításoktól mentes megfigyelésnek, sem a történések pontos előhívásának. Még felnőtt szemtanúk is könnyen befolyásolhatók a felidőzés módja és körülményei, illetve a feltett kérdések által, és hajlamosak lehetnek téves emlékek kialakítására (Loftus, 2003; Frenka et al., 2011). Felmerül a kérdés: hogyan segíthetjük a pontos és torzításoktól mentes emlékelőhívást? Jelen vizsgálat keretében a szemtanú-emlékezettel kapcsolatos kutatások eredményeként létrejött egyik legígéretesebb technikát, a kognitív interjút (Fisher és Geiselman, 1984, idézi Dando és Milne, 2009), valamint a standard kihallgatási módszert hasonlítottuk össze magyar felnőtt mintán. Eredményeink nem erősítették meg a kognitív interjú hatékonyságát igazoló korábbi kutatásokat (Geiselman et al., 1985, 1986; Memon et al., 2010a), úgy tűnik, a technika által támasztott nagyobb kognitív erőfeszítés az információelőhívást mennyiségi és minőségi szempontból is gyengítheti önmagában a szabad felidőzéshez képest. Ugyanakkor a vizsgált korosztály rendkívül sikeres volt a megfigyelt események lényegi elemeinek kiemelésében, különösen a cselekmények megvalósulási módját leíró elemeket illetően. Mindemellett az is fontos eredmény, hogy a legtöbb helyes információt a nyitott kérdésekre adták a személyek, alátámasztva ezen kérdéstípus hatékonyságát. Elgondolkodtató, hogy interjútechnikától függetlenül a résztvevők nagy része nem tudta kivédeni az interjú alatt kapott félevezető sugalmazásokat, ami megerősíti azon korábbi tapasztalatok relevanciáját, miszerint

a legoptimálisabb eredmény elérése érdekében a kihallgatási procedúra során befolyásoló hatásuktól mentes, szabad eseményfelidézést támogató körülményeket kell biztosítanunk.

Kulcsszavak: szemtanú-emlékezet, kognitív interjú, szabad felidézés, szuggesztibilitás, téves emlékek, téves információs hatás, nyitott kérdések

Emlékeink nem csupán tapasztalataink összességét jelentik: magukban foglalják azt is, mit gondolunk az adott eseményről, mit mondtak róla mások, mit hiszünk, mire következtetünk a történetből (Loftus, 2003). Rendkívül érzékenyek vagyunk a külső forrásokból kapott információkra, amelyek gyakran sugalmazóak, vagy esetenként félrevezetőek is lehetnek, és könnyen beépülhetnek emlékeinkbe, meghamisítva azok pontos tartalmát (Loftus, 2002). Emlékezetünk sérülékenységében a kérdezési folyamat során nyújtott pontatlan vagy félrevezető sugalmazáson túlmenően, természetesen, szociális tényezők is szerepet játszanak – mint a normatív társas nyomás a kikérdezés során vagy az ennek következtében fellépő saját emlékekben való elbizonytalanodás (Wright et al., 2009) –, jelen tanulmányban azonban az emlékelőhívást befolyásoló kognitív folyamatok szerepének vizsgálatát állítjuk előtérbe.

Az emlékezetkutatók az utóbbi mintegy száz év során számos tényezőt azonosítottak, amelyek a pontos emlékezést befolyásolják: lényeges többek között az információ ismétlődésének száma, az ismétlések közötti időintervallum, az ingeranyag típusa vagy az előhívást segítő kulcsok (Roediger és Gallo, 2002). Az emlékezést már az adott esemény előtti tényezők is befolyásolhatják: személyes rutinjainkat és forgatókönyveinket előszeretettel használjuk, amennyiben egy kevésbé megszokott eseménnyel találkozunk, vagy túlságosan terheltek kognitív erőforrásaink. Gyakran hiányos vagy fragmentált emlékeink ürjeit saját forgatókönyveink segítségével egészítjük ki, vagy az eredeti emléket a sorozatos beszámolók alkalmával forgatókönyveinkben tárolt információkkal tesszük színesebbé, ami ugyancsak téves emlékekhez vezet (Haber és Haber, 2000).

2002-ben a 100. olyan amerikai személyt engedték szabadon 21 év után, akit téves tanúvallomásoknak köszönhetően börtönre ítélték nemi erőszak elkövetéséért, ám a DNS-bizonyítékok segítségével több mint két évtized múltán sikerült bebizonyítani az ártatlanságát (Loftus, 2002). Hosszú évek kutatási eredményei rávilágítottak arra, hogy az emberi emlékezet rendkívül sérülékeny, az esemény után kapott információk könnyen módosíthatják, törölhetik a meglévő emlékeket, vagy új, téves emlékeket hozhatnak létre.

A „téves emlék” fogalma egy 1992-es szimpóziumhoz köthető, ahol Elisabeth Loftus mutatta be eredményeit a felnőttek emlékezetébe sikeresen „beültetett” téves gyerekkori emlékekről, amely kísérleti módszer az „elveszve egy bevásárlóközpontban” (*lost-in-the-mall technique*) néven vált ismertté (Pezdek és Lem, 2007). Összességében az eredmények azt mutatják, hogy vannak személyek, akiknél a teljesen új, minden valóságaport nélkülöző „emlékek” is olyan mély gyökeret verhetnek sugalmazás hatására az emlékezetben, hogy a személy teljes magabiztossággal sajátjának könyveli el azokat, és vannak, akik még az után is nehezen hiszik el, hogy téves emlékről van szó, miután a kísérletvezetők felvilágosítják őket (Loftus és Pickrell, 1995). A téves emlékek kialakulásának hátterében Loftus nem a gyenge forrásmonitorozást

vagy a helytelen találgatást feltételezi elsősorban, sokkal inkább a téves információ elfogadását, ami abban az esetben jelentkezik, ha a személyek nem biztosak a saját emlékeik pontosságában, és az esemény után kapott információval úgy érzik, hogy ki tudják pótolni a hézagokat (Loftus, 1989, 2003; János és Baczó, 2006). A szemtanúk emlékezetét vizsgálva is hasonló jelenségeket tapasztalhatunk, ezért rendkívül fontos kérdés, hogy ha valaki egy bűncselekmény vagy baleset tanúja (vagy áldozata) lesz, mennyire képes pontosan visszaidézni az eseményeket, és mi történik, ha a kihallgatás során olyan kérdéseket kap, amelyek valamilyen módon befolyásolják az emlékelidézés folyamatát (Loftus, 2003).

A SZEMTANÚ-EMLÉKEZET SAJÁTOSÁGAI

Általában a szemtanúk az eseményt csak egyszer látják, nem számítanak rá előre, rövid ideig tart, ráadásul az elkövetők igyekeznek megnehezíteni az esemény speciális jegyeinek megjegyzését, például saját maguk álcázásával. Emellett az erőszak és a fegyver (*weapon focus*) az eredmények szerint túlságosan is magára vonja a figyelmet, ezáltal hátráltatva a periferiális jegyek megfigyelését (Loftus, 1974; idézi Baddeley, 1999; Fulero, 1998), és ami talán az egyik legfontosabb, hogy a kikérdező irányított kérdései is hatalmas veszélyt rejtenek magukban (Loftus és Palmer, 1974; idézi Baddeley, 1999). Az előbbi jelenség az úgynevezett téves információ hatás (*misinformation effect*), amely részben a nyomozati eljárás sugalmazó módjára utal, ugyanakkor arra is, hogy a szemtanúk saját környezetük és a média által is számos, az emlékeket meghamisító tényezőnek vannak kitéve, amely ellen nem tudnak védekezni (Loftus, 2003; Frenka et al., 2011).

A szemtanúk esetében tehát fokozott jelentősége van annak, hogy egy teljesen tiszta, torzításmentes emléket nyerjünk. Ehhez azonban a következő három feltételnek elengedhetetlenül teljesülnie kellene: a személy még nem beszélt senkivel vagy nem hallott semmit, amióta az eset történt; először számol be az eseményről; illetve a tanú első vallomása során nem kap befolyásoló kérdéseket, csupán olyanokat, amelyek továbbgördítik a beszámolót (például: „azután mi történt?”). A kihallgatások során gyakran hiszik vagy érzik úgy a személyek, hogy a „nem emlékszem” vagy „nem vagyok biztos benne” válaszok inadekvátak, és ezért inkább kiegészítik a beszámolójukat, amely információk a többszörös ismételtetéssel be is épülnek az adott emlékekbe, ezáltal meghamisítva annak tisztaságát és függetlenségét. Mindemellett ha a tanú elbizonytalanító, a saját tudásával ellentétes információkat kap, ha a forrás autoriter vagy megbízható személy, illetve ha a tanú emléke inkoherens, hiányos, esetleg ellentmondásos, az utólag kapott információk beépülése még nagyobb eséllyel megtörténik (Haber és Haber, 2000).

Az emlékezeti folyamatok mellett nem feledkezhetünk meg az életkori tényezőkről sem. Különösen az 5–6 évesnél fiatalabb gyerekek hajlamosak félreértelmezni a látottakat, és gyakran megváltoztatják a tartalmat a beszámolójukban a legkisebb befolyásolás következtében, kevésbé tudják eldönteni, hogy mi az, amit el kell mondaniuk, és mi az, amit nem, valamint egy kihallgatási helyzet rájuk sokkal félelemkeltőbb hatással bír, mint idősebb társaikra (Ceci és Bruck, 1993). Ugyanígy az öregedés is jelentős változást hozhat az emlékezeti teljesítményben. Ahogyan a kisgyerekek, az idősek is csökkent teljesítményt mutatnak a felnőttekhez képest,

70 év fölött az eredmények szerint mind kvantitatív, mind kvalitatív tekintetben leromlik a teljesítmény (Hertzog és Dunlosky, 1996; idézi Haber és Haber, 2000). Ezen természetes okokból fakadó emlékezeti hibák mellett azonban számos „mesterséges” téves emlék is előfordul, amelyeket például maga a kikérdező személy indukál (Fisher et al., 2002).

Mindezek fényében tehát elengedhetetlenül szükséges a kihallgatások során az adekvát körülmények és kikérdezési technikák megválasztása annak érdekében, hogy az emlékezetre ható káros külső hatásoktól megkíméljük a tanút. Ezek a tényezők azonban általában nem kapnak kellő hangsúlyt a kihallgatások során, ezért is fordulhatott elő, hogy az Egyesült Államokban körülbelül 3000 olyan esetről számoltak be, melyben a bíróság helytelen ítéletet hozott, amelyet a téves tanúvallomások alapoztak meg (Boros, 2003). Éppen ezért elengedhetetlenül fontos, hogy az emlékezeti folyamatok mellett a kihallgatási befolyásolhatóság háttérében álló tényezőkkel is tisztában legyünk.

A szemtanúk befolyásolásának két típusát különböztetik meg, ez a különbségtétel pedig a téves információk azonnali vagy késleltetett elfogadásán, emlékebe való beépülésén alapul (Schooler és Loftus, 1993; idézi Eisen et al., 2002). A befolyásolhatóság háttérében kognitív és szociális tényezők egyaránt szerepet játszanak (így az emlékezeti működés mellett nem elhanyagolható a kérdező személy autoritásának hatása sem), ezek bonyolult összjátékának feltárása komoly kihívást jelent az alkalmazott kutatások számára (Bruck és Melnyk, 2011).

A kutatások eredményei szerint a befolyásolás általános jelenségén túlmenően egyéni különbségek is meghatározzák, hogy egy személy milyen mértékben befolyásolható (Eisen et al., 2002): az egyetértő válaszadási tendencia, illetve a Big Five Barátságosság személyiségjegyében tapasztalható egyéni különbségek főként az azonnali befolyásolási hatással; míg a vizualizációs képességek fejlettsége elsősorban a késleltetettel; a hipnabilitás pedig mindkettővel kapcsolatban áll.

A KIHALLGATÁSOK PSZICHOLÓGIAI HÁTTERE

Egy nyolcvanas években végzett felmérés szerint arra a kérdésre, hogy mi a bűnügyi nyomozások legfontosabb összetevője, a rendőrök szinte egybehangzóan válaszolták, hogy a tanúvallomások (Sanders, 1986; idézi Boros, 2003; Fisher et al., 2002; Fulero, 1998). A téves tanúvallomások komoly, esetenként végzetes következményei miatt az 1980-as évektől kezdve számos tanulmány vizsgálta, hogy hogyan alakítható ki megfelelő kihallgatási kontextus, hatékony kikérdezési protokoll.

Megtörtént esetek és perek leiratainak újraelemzései (mint például a McMartin-eset, lásd részletesen Stephen J. Ceci és Maggie Bruck 1995-ben megjelent könyvében) számos olyan hibás technikára hívták fel a kutatók figyelmét, amelyek alkalmazása torzító hatású lehet a tanúvallomásokban (Shobe és Kihlstrom, 2002): így sugalmazó kérdések; szociális nyomásgyakorlás, pozitív és negatív következmények kilátásba helyezése, folyamatos kérdésismétlések a várt válaszig, a feltételezett esemény elképzeltetése a tanúval. Mindezek alapján megszületett a *SIRR*-modell, amely négy alapvető kitélt javasol a kihallgató személyek számára: a sugalmazó kérdések (*Suggestive questions*), a szociális nyomás (*social Influence*), a megerősítés

(*Reinforcement*), valamint a közvetlen tapasztalatoktól való eltávolodás, például a spekuláció (*Removal from direct experience*) kerülését (Garven et al., 1998; Shobe és Kihlstrom, 2002).

Így tehát a hagyományos kihallgatási eljárásokat is érdemes azzal kezdeni, hogy a tanú saját szavaival számoljon be a látott eseményről, anélkül hogy kérdésekkel vagy más egyéb módon befolyásolnánk a tanút, vagy félrevezető információkat adnánk neki, és csak ezután következhetnek a kérdések, amelyek során ugyancsak lényeges a félrevezető sugalmazások elkerülése (Geiselman et al., 1985).

A KOGNITÍV INTERJÚ

A kognitív interjú technikájának kifejlesztése Edward Geiselman és Ronald Fisher (1984, idézi Geiselman et al., 1985, 1986) nevéhez fűződik, amellyel a szemtanúk kihallgatásának legoptimálisabb, leghatékonyabb módszerét kívánták létrehozni. A kognitív interjú négy szakasza a következő: (1) az esemény során aktuálisan fennálló kontextus és személyes környezet mentális újrateremtése; (2) minden lehetséges információ felidézése, tekintet nélkül arra, hogy a személy mennyire itéli lényegesnek az adott információt; (3) a történések elmesélése fordított időrendben; valamint (4) felidézés egy másik perspektíva használatával (Geiselman et al., 1984; idézi Geiselman et al., 1985, 1986; Baddeley, 1999).

A kognitív interjú szakaszai közül kettő, a kontextus mentális újrateremtése, illetve a lehető legtöbb információ szabad felidézése a kódolt és az előhívó kontextus közötti átfedést kívánja maximálisra növelni, a másik két fázis pedig két olyan technika alkalmazását foglalja magában, amelyek különböző módon segítenek eljutni a kódolt információkhoz (Geiselman et al., 1985). A laboratóriumi eredmények szerint a standard kihallgatási módszernél sokkal hatékonyabb a kognitív interjú technika, több helyes információ előhívását teszi lehetővé – ugyanakkor az elmúlt évtizedek nem változtattak azon a tényen, hogy nagyon kevés eredmény áll rendelkezésre a laboratóriumon kívül, terepen készült kutatásokból (Geiselman et al., 1986; Memon et al., 2010a). A módszer hatékonyságának mérését nehezíti a vizsgálatok összevethetősége: mind az esemény jellegét (közvetlen tapasztalat vagy videofilm), az eseményben való részvétel módját (aktív vagy passzív), a késleltetés mértékét, illetve a kontrollként alkalmazott interjút tekintve is jelentősek a különbségek.

Egy 1999-ben készült metaelemzés (Köhnken et al., 1999) tanulsága szerint több pontos emléket hívnak elő a személyek a kognitív interjúval – különösen röviddel az esemény után –, ugyanakkor hatására megnövekszik a téves emlékelőhívások száma is. Memon és munkatársai közelmúltban (2010a) publikált tanulmányában 57 kognitív interjúval foglalkozó empirikus cikk (és benne 65 kísérlet) eredményeit feldolgozva megerősítették, hogy a kognitív interjú különféle változatainak használata több pontos részlet előhívását tette lehetővé a személyek számára, ugyanakkor megnövelte a téves emlékrészletek előhívásának esélyét is (kisebb, de szignifikáns hatás). Ezekben a tanulmányokban azonban a kognitív interjú többféle típusát alkalmazták, így az esetek közel felében annak módosított és nem az eredeti változatát – noha ez utóbbit találták ellenállóbbnak az emlékezeti hibákkal szemben (Memon et al., 2010a).

A laboratóriumi körülmények (például a gyakran alkalmazott filmen bemutatott célesemény) ökológiai validitása – természetesen – megkérdőjelezhető, ezért későbbi kutatásuk során Geiselman és munkatársai, hogy növeljék a vizsgálat érvényességét, hivatásos tiszteket kértek fel a kihallgatások lebonyolítására. A standardhoz képest a kognitív interjú 17%-kal több információt eredményezett, függetlenül a nemtől, az életkortól, a szocioökonómiai státusztól vagy az etnikai hovatartozástól (Geiselman et al., 1986). Ennek ellenére a módszer használata még korántsem mindenütt terjedt el az igazságszolgáltatásban. Főként az Egyesült Államokban, Kanadában, Nagy-Britanniában és Ausztráliában találkozhatunk olyan, az igazságügyben dolgozó személyekkel, akik a technikát ismerik és használják, valamint olyan esetekkel, amelyeknél az eljárás során a szemtanúkat valóban ezzel a technikával kérdezték ki (Dando és Milne, 2009). Ugyanakkor, még ha ismerik és esetleg használják is a technikát, gyakori, hogy annak csak bizonyos részeit alkalmazzák a szakemberek, míg egyes elemeit szinte mindig mellőzik (Dando et al., 2008).

A KOGNITÍV INTERJÚ SZAKASZAINAK BEMUTATÁSA

Az eredeti kognitív interjú négy szakaszból áll. A kontextus mentális újratereemtése során a személy igyekszik visszaidézni a fizikai és pszichés kontextust, amelyben az eseményt látta, ezzel mintegy indukálva azon visszaemlékezést segítő kulcsok aktiválódását, amelyek segítenek az esemény részleteinek pontos felidőzésében (Dando és Milne, 2009). Ez a komponens a kódolásspecifitási elméleten alapszik (Tulving és Thomson, 1973, idézi Dando és Milne, 2009), amely szerint a kontextuális információk jelentős mértékben képesek serkenteni az emlékezeti működést, azaz ha az előhívásnál azok az információk is jelen vannak, amelyek a tanulás, kódolás során is körülvették a személyt, az emlékezeti teljesítmény javulni fog. Habár ez fizikailag nem mindig lehetséges, például általában nem térnek vissza a tanúk a kihallgatás folyamán arra a helyszínre, ahol a bűncselekményt látták, ugyanakkor a szubjektív állapot, az akkori érzések és hangulat visszaidézése is jelentős hatással lehet az emlékezet hatékony működésére (Fisher et al., 2002).

A „meséljen el mindent” szakaszban a személyek azt az instrukciót kapják, hogy a tények megváltoztatása nélkül számoljanak be a lehető legtöbb részletről a látottakkal kapcsolatban, arról is, amit esetleg lényegtelennek ítélnék. Ugyanakkor ez egy nehéz kérdés a kikérdezett személyekre nézve, hiszen az egymással kapcsolatban álló emléknymok bonyolult hálózata, amely az eseményt kódolja, több emlékezést segítő kulcshoz is kapcsolódik, és ha ezek valamelyike nem aktiválódik, akkor az emlék teljes egészéről sem lesz képes pontosan beszámolni a személy (Dando és Milne, 2009). Emiatt sok információ nem kerül felidőzésre ebben a szakaszban, ezért is iktattak be a szerzők még további, az emlékezést segítő technikákat.

A fordított időrendben történő elmesélés egy olyan mnemotechnika, amelynek segítségével az esetleg korábban még el nem hangzott információk is előhívhatóakká válnak. A technika alapja az az elmélet, miszerint az emlékek előhívását jelentősen befolyásolhatják a korábban szerzett ismereteink, tapasztalataink, illetve meglévő sémáink és forgatókönyveink (Schank és Abelson, 1977, idézi Dando és Milne, 2009). Ezek a sémák időben rendezett, strukturált keretet

adnak történeteinknek, és emlékeinknek is, ez azonban akár téves emlékeket is eredményezhet. Különösen akkor támaszkodunk a már meglévő forгатókönyveinkre, ha új, szokatlan eseményekkel találkozunk, és ennek hatására hajlamosak vagyunk csak a sémáinkhoz illeszkedő információkat megjegyezni, illetve amennyiben a látottak interferálnak a már meglévő tudásunkkal, az új tapasztalatokat azután emlékezetünkben át is formálhatjuk, hogy a disszonancia megszűnjön. A sémák abban az esetben is „hasznosak”, ha az emlékeinkben lévő hézagokat szeretnénk kipótolni, és „nem tudom, nem emlékszem” válaszok helyett inkább tudásbázisunkból merítünk információkat (Dando és Milne, 2009). A fordított időrend éppen arra szolgál, hogy megakadályozza ezen sémák aktiválódását, hiszen így a forгатókönyvek és az emlékről való beszámoló ezen változata között meglehetősen lecsökken az átfedés.

A perspektívaváltás szintén egy olyan komponens, amely további új információk felidézését hivatott lehetővé tenni. Amikor a személyek arról számolnak be, mi az, amit ők láttak, akkor nyilvánvalóan azok az adatok kerülnek előtérbe, amelyek az ő perspektívájukat tekintve lényegesek voltak. Ugyanakkor valószínűleg nem csak ezeket az információkat kódolják, ezért ha eltávolodnak a saját szemszögüktől, akkor korábban el nem hangzott információk is előhívhatóvá válhatnak, amelyeket saját perspektívájukból nem találtak fontosnak (Haber és Haber, 2000; Dando és Milne, 2009).

A módszer mindemellett számos kritika is érte. A kutatók szerint ugyanis nem csupán a pontos emlékezést segítő, hanem azt hátráltató technikák is léteznek, melyeket a kognitív interjú során is használhatnak a kikérdezők. Loftus és munkatársai (Garry et al., 1996; Loftus, 1998, idézi Fisher et al., 2002) például amelletт érvelnek, hogy az irányított vizualizációs technikák számos téves emlék képződésének állhatnak háttérben, és erre lehet példa e módszerben a kontextus mentális újratерemtése. Ezért lényeges, hogy a kikérdező személy ne adjon instrukciót arra, hogy a vizualizáció során milyen tényezőket építsen be a képbe a tanú, és csak olyan eseményt képzeljen el, amiről korábban verbálisan beszámolt, ezzel meggátolva a hozzáadódó téves információk beépülését. A kognitív interjútechnika egy másik szakaszát, a „meséljen el mindent” szakaszt egyéb kritikák is érték. Eszerint, mivel a személyt felszólítják, hogy minden apró részletről számoljon be, akkor is, ha lényegtelennek tartja, ezzel mintegy szabad kezét adnak neki a találgatásra és a megalapozatlan információk közlésére (Milne, 1997, idézi Fisher et al., 2002).

Magyarországi kutatások eddig még nem vizsgálták, hogy milyen technikák segíthetik felnőtt populációban a tanúvallomások megbízhatóságának növelését. Jelen kutatás célja, hogy a hagyományos kihallgatási technika, valamint az Egyesült Államokban, Kanadában, az Egyesült Királyságban és Ausztráliában már sokkal szélesebb körben ismert és alkalmazott kognitív interjútechnika (Fisher és Geiselman, 1984, idézi Dando és Milne, 2009) hatékonyságát magyarországi felnőtt mintán összehasonlítsa, valamint a két technika hatékonyságában rejlő különbségek lehetséges okainak egy részére rávilágítson. Kíváncsiak voltunk továbbá arra is, hogy a kihallgatások során milyen információk azok, amelyek könnyebben előhívhatóak a szemtanúk számára, vagyis a cselekmény fő vonalát követik-e a személyek egy-egy esemény megfigyelésénél, vagy inkább a perifériális részletek ragadnak meg jobban az emlékezetükben. Van-e a történet felépítő elemek mentén bármilyen különbség a kikérdezési mód függvényében – hiszen, mint korábban említettük, a kognitív interjú módszerével a személyeket

próbálják eltávolítani a sémák mentén történő emlékfelidezés stratégiájától nagyobb figyelmet szentelve a kontextuális részleteknek (Dando és Milne, 2009). Végül pedig a vizsgálat igyekezett rávilágítani a különböző kérdéstípusok (mint nyílt, zárt, illetve sugalmazó kérdések) hatékonyságbeli különbségeire is, valamint arra, hogy a félrevezető információt tartalmazó sugalmazó kérdéseknek, vagyis az azonnali befolyásolási hatásnak milyen mértékben képesek ellenállni a személyek attól függően, hogy előtte milyen kihallgatási technikával történt a kikérdezésük.

A VIZSGÁLAT BEMUTATÁSA

Az előzetes szakirodalmi adatokra hivatkozva azt feltételeztük, hogy az eredeti kognitív interjútechnikával (továbbiakban CI rövidítéssel) kikérdezett felnőtt személyek több helyes információt hívnak elő a standard technikával (továbbiakban SI) kikérdezett társaiknál. A téves információk tekintetében épp ellenkező hatást vártunk el, ugyancsak előzetes eredmények alapján azt feltételeztük, hogy a kognitív interjú során kevesebb téves adat hangzik el (Geiselman et al., 1985, 1986, 1989; Dando és Milne, 2009).

Az eseményt alkotó információ típusát illetően is elvárásokat fogalmaztunk meg, amely feltételezhető különbségek elméleti alapját az önéletrajzi emlékezet különböző előhívási modelljei jelentik. Mind a mai napig vita tárgya, hogy a cselekvésekkel kapcsolatos információk jelentik-e az esemény(élmény)felidezés gerincét (mint például Rieser et al., 2001), vagy bármely ontológiai kategória (Barsalou, 1988) mentén – mint például szereplők, időpont, helyszín – aktiválódhatnak ezek. Ennek megfelelően elkülöníthetők egy esemény cselekményéhez kapcsolódó *cselekvéses* elemek, és az azt kiegészítő egyedi, *perceptuális*, kontextuális információegységek. Másik oldalról közelítve: kérdés, hogy az általános történetvázba, forgatókönyvbe illő történetelemről van-e szó (azaz, ami tudásunk rendelkezésre áll arról például, hogy milyen *egy* bankrablás) vagy azon kívüli elemről, amelyet az időbeli, térbeli egybeesés kapcsol ugyanazon eseményhez. Az előbbi típusba tartozó eseményegységeket neveztük *tematikus*, míg utóbbit *nem tematikus* elemeknek kutatásunkban. Az emlékezeti keresés modelljei (mint például Rieser et al., 2001; Conway, 2005) az általános eseményséma (illetve mint Conway előhívási modelljében a működő szelf által mediált célrendszer) mentén szerveződő keresési folyamatot feltételeznek. Az információk típusát illetően mindezek tükrében az volt az elvárásunk, hogy a kognitív interjú módszere jobban segíti az események tematikus szálának felidőzését, mint a standard technika, mivel a különböző mnemotechnikák lehetővé teszik a pontos, nem csupán az adott személy szempontjából lényeges információk előhívását (Haber és Haber, 2000) és azok elválasztását más korábbi események tapasztalatától. A módszer továbbá feltételezhetően a forgatókönyvektől való eltávolodás és kontextuális információk megőrzése révén segítheti az egyedi specifikus (perceptuális) eseményösszetevők részletgazdag megőrzését.

Végezetül feltételeztük, hogy a személyek összességében a nyitott végű kérdésekre adnak nagyobb eséllyel helyes választ, szemben a zárt, illetve a félrevezető kérdésekkel (Garven et al., 1998; Shobe és Kihlstrom, 2002). Erre az interjú típusa is hatással lehet, vagyis a kognitív

interjútechnikával kikérdezett személyek várhatóan több helyes és kevesebb téves választ adnak az interjú utáni szakaszban feltett kérdésekre, valamint a félrevezető kérdések esetében kevésbé lesznek fogékonyak a sugalmazásra és a téves információtartalmakra (Fisher et al., 2002; Dando és Milne, 2009).

MÓDSZER

Kísérleti személyek

A vizsgálatban összesen 42 fő vett részt, akik véletlenszerűen kerültek a két kísérleti feltétel valamelyikébe: 21 fő a standard (SI), illetve 21 fő a kognitív interjúval (CI) kihallgatott csoportba. A személyek toborzása részben felhívással, egyetemi kereteken belül történt (16 fő), míg a minta fennmaradó részének toborzásához (26 fő) hólabdamódszert alkalmaztunk. Az SI csoportban az átlagéletkor 28 év volt (20 és 54 év között), 5 férfi és 16 nő; 12 fő középfokú, 9 fő felsőfokú legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkezett. A CI csoportban a személyek átlagéletkora 30 év volt (20 és 55 év között), 9 férfi és 12 nő; 7 fő közép-, 14 fő felsőfokú végzettséggel rendelkezett. Az SI és a CI csoport nem-, életkor- és iskolai végzettségbeli eloszlása kiegyenlített volt, egyik változó tekintetében sem volt szignifikáns különbség a két csoport között.

Eszközök

A kísérleti személyek egy három és fél perces filmet néztek végig (a film internetes hivatkozása: <http://www.youtube.com/watch?v=FeHm6P7mr10>; letöltés ideje: 2011. február 10.). A film a hetvenes években készült, egy fegyveres bankrablást mutat be, erőszakos, nyugalmat megzavaró jelenetek nélkül. A személyek hang nélkül nézték a kevés párbeszédet tartalmazó, eredetileg angol nyelvű filmet, elkerülendő a nyelvtudás befolyásoló hatását. A vetítés minden esetben egy csöndes szobában történt, ahol a személyek figyelmét semmi sem vonta el. A kísérlet második szakaszában diktafon segítségével rögzítettük a személyek kikérdezéseit. A kísérleti személyek beleegyezését előzetesen kikértük a felvételt készítővel kapcsolatosan, illetve ismételt felhívjuk a figyelmüket, hogy a kísérletben való részvétel anonim, és a hangfelvétel csak az adatok elemzésekor kerül felhasználásra.

Eljárás

Esemény bemutatása

A személyek a kísérlet első fázisában egy filmet néztek meg, a következő instrukcióval: „Most egy rövid, néhány perces filmet fog látni! Ne lepődjön meg, hogy nem fog hallani hangot, csak annyi a feladata, hogy nézze végig a jelenetet!” Az utasításban nem hangzott el, hogy koncentrálnak az apró részletekre, illetve az sem, hogy a kísérlet második szakaszában mi lesz a személyek feladata a filmmel kapcsolatban. A kísérlet elején minden személy tájékoztatást kapott arról, hogy a vizsgálat kétrészes lesz, valamint hogy a kísérlet pontos célját csak utólag tudhatják meg. Ezek után mindenki önként dönthetett a részvételt illetően.

Eseményfelidezés

A kísérlet második részére 24–48 óras késleltetés után került sor, amely egy, a filmmel kapcsolatos, egyéni kikerdezési procedúrát foglalt magában. A kikerdezés típusától függően két csoportba kerültek a személyek véletlenszerűen, az egyik csoport (21 fő) egy standard „kihallgatási” szituációban vett részt, amely szabad felidézéssel kezdődött, majd a kihallgató által feltett kérdésekre kellett válaszolniuk. A CI csoport (21 fő) résztvevői esetében a kikerdezés kognitív interjútechnikával történt, majd ők is kérdéseket kaptak, ez a rész megegyezett azzal, ami az SI csoport második szakasza volt.

1. Kognitív vagy standard interjú

A *standard interjú* esetében, amely tulajdonképpen szabad felidézést jelentett a hagyományos értelemben, a személyek a következő instrukciót kapták: „A tegnapi napon egy filmet nézett meg, és most arra kérem, hogy meséljen el mindent, ami a filmen látott eseményekkel kapcsolatban eszébe jut! Bármilyen apró részlet fontos lehet, ezért kérem, próbáljon visszaemlékezni minél pontosabban, és mondjon el mindent, akkor is, ha úgy gondolja, hogy nem lényeges!” Ezt követően a kihallgató személy semmilyen utalással vagy további instrukcióval nem zavarta meg a kísérleti személyek beszámolóját. Amikor a személyek befejezték a beszámolót, a kísérletvezető további, esetleg még a személyek eszébe jutó újabb részletek iránt érdeklődött, és abban az esetben, ha ilyen már nem volt, következett a kérdésekből álló szakasz.

A *kognitív interjú* (Geiselman, Fisher et al., 1984; idézi Geiselman et al., 1985, 1986, 1989) során először a filmnézés kontextusának mentális újrateremtését szorgalmazta a kísérletvezető: „Kérem, gondoljon vissza a tegnapi napra, amikor a filmet látta! Próbálja meg visszaidézni, hol volt akkor, milyen tárgyak, személyek vették körül, milyen volt az időjárás és a környezet! Emlékezzen vissza, hogyan érezte magát akkor, milyen gondolatok és érzések merültek fel Önben a film megnézése közben!” Ezután következett az interjú második szakasza, amely az „idézzen fel mindent!” fázis volt: „Kérem, mondja el, mit látott a filmben, és próbáljon meg minél pontosabban beszámolni arról, amire emlékszik, semmilyen részletet ne hagyjon ki, még akkor sem, ha úgy gondolja, hogy nem fontos!” Az ezt követő szakaszban történt a fordított időrendű felidezés: „Az ímént úgy mondta el az eseményeket, ahogyan azok időben egymást követték. Most arra kérem, próbáljon időben visszafelé haladni, és mesélje el az eseményeket a legutolsótól a legelső felé haladva. Ha esetleg úgy könnyebb, válasszon ki egy olyan részletet, amely a legjobban megragadt az emlékezetében, és kezdje onnan, majd haladjon onnantól kezdve időben előre és hátra.” Az interjú negyedik szakaszában következett a perspektívaváltás: „Most próbálja meg felidézni az eseményeket egy másik perspektívából, egy olyan személyből, aki szintén jelen volt a cselekmény lezajlásánál. Például próbáljon belehelyezkedni egy olyan személy helyébe, akinek valamilyen jelentősebb szerepe volt az eseményekben, és mondja el, hogy ő mit láthatott!” Ezután ebben a csoportban is az utolsó szakasz következett, melyben kérdéseket kaptak a személyek.

2. Irányított kérdések

Az utolsó szakasz megegyezett a két csoport esetében. Ennek során a kihallgató személy 16 kérdést tett fel, amelyből 6 nyílt végű kérdés volt (például: *hány elkövető látható a felvételen?*),

5 zárt kérdés (vagyis alapvetően igen vagy nem választ igényelt a személyektől, de mivel erre explicit instrukciót nem kaptak, így adhattak részletezettebb választ is, így például: *először a nő lépett be az épületbe?*), 5 pedig félrevezető kérdés (a kérdés magában foglalt valamilyen hamis információt, vagy egy nem létező, a filmben meg nem történt eseményre kérdezett rá, mint például a kabát leírására, holott virágcsokorba rejtették a fegyvert a rablók: *hogyan nézett ki a kabát, amibe a harmadik elkövető a fegyverét rejtette?*). A 16 kérdés arányosan tartalmazott a már korábban bemutatott történetépítő szempontok által (tematikus vagy nem tematikus; cselekvéses vagy perceptuális) létrejött kategóriákba sorolható kérdéseket, mindegyikből négyet (1. táblázat). Így például a már bemutatott nyitott kérdés, amely az elkövetők számára kérdezett rá, a perceptuális-tematikus kategóriába tartozott.

1. táblázat. A különböző információ típusokra vonatkozó kérdések eloszlása

	Tematikus	Nem tematikus
Cselekvéses	összesen: 4 kérdés nyitott (1), zárt (2), félrevezető (1)	összesen: 4 kérdés nyitott (1), zárt (1), félrevezető (2)
Perceptuális	összesen: 4 kérdés nyitott (3), zárt (1), félrevezető (0)	összesen: 4 kérdés nyitott (1), zárt (1), félrevezető (1)

A kérdéseket minden esetben random sorrendben kapták a személyek. A válaszadást követően a kísérletvezető nem adott megerősítést vagy sugalmazást azzal kapcsolatban, hogy a személyek jól válaszoltak-e, erről csak a kísérlet végeztével kaphattak tájékoztatást, amikor mindenki megtudhatta a kísérlet valódi célját is. A két csoport az interjúk időtartamában kiegyenlített volt, nem volt szignifikáns különbség az átlagos interjúhossz tekintetében ($t(40) = 0,597$ nem szign.).

A kikérdezés barátságos körülmények között zajlott, a feladatot nem kihallgató tiszt végezte és nem kihallgatóteremben, tehát a tanúkra nehezedő nyomást és a kihallgatások légkörét a kísérleti eljárás nem teremtette meg, a két technika hatékonyságának normál körülmények között történő összehasonlítása volt a cél.

Az adatok kódolása

A kikérdezés során elhangzott emlékbeszámoló kódolása mennyiségi és minőségi szempontból is megtörtént, az interjú egyes szakaszaiban külön-külön. A kvantitatív elemzés során az elhangzott információegységek mennyiségi sorra vétele történt a két csoportban, illetve az egyes szakaszokban külön-külön. A pontossági mutatót az adta, hogy az elhangzott információk közül melyek voltak helyesek, tévesek, részben helytállóak, és a kérdések esetében hány „nem tudom” válasz érkezett. Az információkat altípusokra bontottuk, aszerint, hogy azok a cselekmény főszálába illeszkedtek-e (eszerint lehetnek tematikusak vagy nem tematikusak), illetve az alapján, hogy magára a cselekményre vonatkoztak vagy annak megvalósulási módjára (ebből a szempontból pedig lehetnek cselekvésesek vagy perceptuálisak). Mindezen elkülönítés a korábban ismertetett forgatókönyveken alapuló emlékezés gondolatmenetén nyugszik (lásd Schank és Abelson, 1977; idézi Dando és Milne, 2009), illetve azok egyediségét biztosító specifikus,

illetve kontextuális jegyek hozzákapcsolásán az előhívás folyamatában. Ezen okból kifolyólag az egyes altípusok segítségével az információkat tehát összesen négy kategóriába soroltuk: tematikus cselekvéses, tematikus perceptuális, nem tematikus cselekvéses, valamint nem tematikus perceptuális (Halász, 2009).

A felvételek kódolása egy, az imént felsorolt kategóriák mentén elkészített útmutató alapján történt,¹ ahol külön pontot értek a helyes, a téves, valamint a pluszinformációk, az utóbbiak jelentették azokat a részleteket, amelyek a korábbi szakaszokhoz képest új, addig még el nem hangzott tartalommal bírtak. A kérdések esetében minden egyes kérdés kapott egy összesített értékelést, amely lehetett „jó válasz”, „rossz válasz”, „nem tudom” válasz, valamint „részben helyes válasz”. Ezek után azt is megnéztük, hogy az egyes kérdéscsoportokra (nyílt, zárt, félrevezető kérdések) összesítve a négy kategóriában hány helyes, téves és pluszinformáció érkezett válaszként. Alapvetően a kérdések kiegyenlítve kérdeztek az egyes információtípusokra, vagyis 4 tematikus cselekvéses, 4 tematikus perceptuális, 4 nem tematikus cselekvéses és 4 nem tematikus perceptuális információt előhívó kérdést kaptak a személyek, ám az összesített mutatók a válaszokban ezen felül elhangzó információkat is kódolták a négy kategória mentén.

A kódolás szakaszonként történt, az SI csoportban a szabad felidézést követően a kérdések szakasza következett, a CI csoportban pedig az „idézzen fel mindent” szakasszal kezdődött, ezután következett a „mesélje el fordított időrendben” szakasz kódolása, majd a „váltson perspektívát” fázis, végül pedig ugyanúgy a kérdésekre adott válaszok értékelése és kódolása. Az információk a kódolás során az útmutatóban meghatározott pontértéket kapták a részletezettség függvényben, és a tartalom pontosságától függően nőtt a helyes vagy téves információk pontértéke. Az el nem hangzott információkért nem járt pontlevonás.

A kódolás megbízhatóságának érdekében az interjúk szöveganyagának 31-31%-át (26 fő adatait) az első kódolón kívül (R. É.) két független, a vizsgálat kimenetelére vak másodkódoló (a kódrendszer alkalmazására betanított egyetemi hallgató) is értékelte. A kódolók közötti egyezés megfelelő mértékű volt (Spearman-féle korrelációs mutatók átlaga: 0,714).

EREDMÉNYEK

A két interjútechnika hatékonyságának összehasonlítása

Az eddigi adatok alapján azt vártuk, hogy a kognitív interjúval kikérdezett személyek az interjú folyamán több helyes, illetve kevesebb téves információt idéznek fel, mint azok a személyek, akiknél a standard kikérdezési technikát alkalmaztuk. Az eredmények érdekes módon ezzel ellentétesen alakultak: valamennyi kikérdezés során előhívott információegységet tekintve az SI csoport tendencia szinten eredményesebbnek bizonyult ($t(40) = -1,795$, $p = 0,080$), míg a CI csoport szignifikánsan több téves emlékről számolt be (a szóráshomogenitás sérülése miatt: $d(31,827) = 2,490$, $p = 0,018$).

¹ A kódolási útmutató a szerzőktől hozzáférhető.

2. táblázat. Az SI és a CI csoport teljesítménye az interjúk során

Interjú típusa	Helyes információk száma		Téves információk száma	
	átlag	szórás	átlag	szórás
SI (21 fő)	34,76	11,47	1,81	1,81
CI (21 fő)	29,12	8,72	3,79	3,16
Összesen	31,94	10,46	2,80	2,73

Összetartozó mintás t-próbával a kognitív interjú három informatív szakasza alatt elhangzott helyes és téves információk számát összehasonlítva kiderülhet számunkra, melyik szakasz a legkevésbé hatékony, és mi lehet az esetleges oka a standard interjúval szemben mutatott hátrálynak. A személyek a legtöbb helyes információt a második, „meséljen el mindent” szakasz alatt idézték fel, a különbség a második és harmadik, vagyis a fordított időrend ($t(20) = 8,719$, $p < 0,001$), illetve a második és a negyedik, azaz a perspektívaváltás szakasza ($t(20) = -8,049$, $p < 0,001$) esetén is szignifikáns. A harmadik és negyedik szakasz között tendenciaszintű lett a különbség ($t(20) = 2,067$, $p = 0,052$), eszerint a fordított időrendben történő felidézés alatt több helyes információt hívtak elő a személyek, míg az előhívott téves információk mennyiségében a két szakasz között nem volt különbség ($t(20) = 0,865$, $p = 0,397$).

3. táblázat. A kognitív interjú három szakaszában mutatott teljesítmény

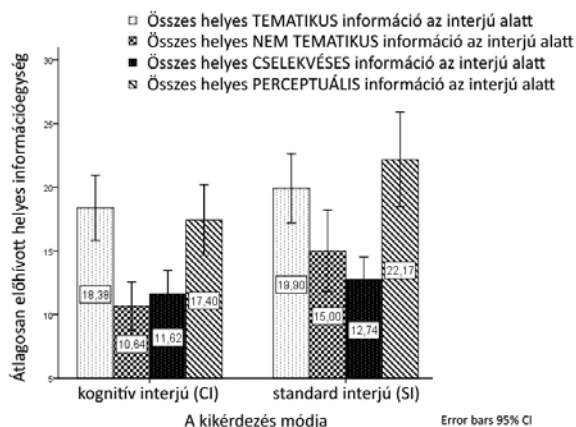
A kognitív interjú alatt felidézett helyes információk				
N = 21	átlag	szórás	minimum	maximum
2. szakasz	27,31	9,37	11,50	45,50
3. szakasz	15,95	6,99	4,00	34,50
4. szakasz	12,91	6,51	3,00	27,00

Az interjútechnikák hatása a felidézett információk típusára

Feltételezésünk szerint a kognitív interjú hatásának köszönhetően a személyek több helyes tematikus információt idéznek fel, mint a standard interjú részt vett csoport, valamint a forgatókönyvektől való távolodásnak köszönhetően segítheti az egyedi, perceptuális jegyek megőrzését is a cselekvéses információtartalmakkal szemben.

Az előző pontban részletezett eredmények után nem meglepő, hogy a standard interjúval kikérdezett személyek adtak több tematikus választ, de ez a tendencia a CI csoportban is jelentkezett, ők is több tematikus részletet idézték fel, mint nem tematikus. A vegyes több szempontos varianciaanalízis (csoportosító változó: interjú típusa; összetartozó szempont: információ típusa) eredményei szerint tehát szignifikáns főhatás jelentkezett az információk típusát tekintve (tematikus vs. nem tematikus): $F(1, 40) = 57,993$, $p < 0,001$, és az információtípus, valamint az interjútechnika interakciója is tendenciaszintű hatást mutatott: $F(1, 40) = 2,913$, $p = 0,096$.

A beszámolóknak a perceptuális jegyek voltak többségben mindkét csoportban, tehát itt is jelentkezett információtípus-főhatás: $F(1, 40) = 81,874$, $p < 0,001$, valamint szignifikáns interakció az interjútechnika és az információtípus között: $F(1, 40) = 4,694$, $p = 0,036$. Az interjú típus főhatása itt is tendenciaszerű főhatást mutatott: $F(1, 40) = 3,450$, $p = 0,071$, vagyis az SI csoport jobban teljesített minden tekintetben, különösen kiemelkedtek a tematikus és perceptuális információk felidőzésében, ahogyan azt az 1. ábra is mutatja.

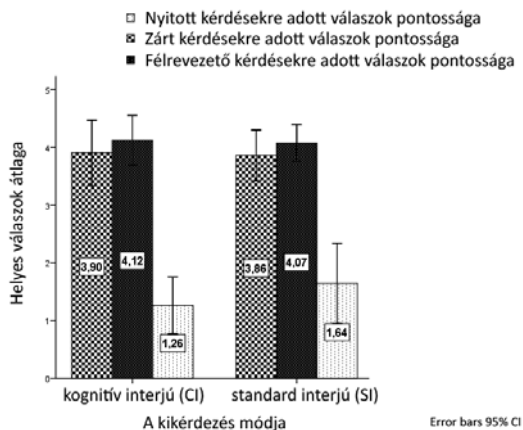

1. ábra. A két csoport által felidézett információ típusának megoszlása

Az interjútechnika és a kérdésekre adott válaszok összefüggése

Az események kétféle interjútechnikával történő felidőzésének elemzése után arra voltunk kíváncsiak, megfigyelhető-e bármilyen különbség a két csoport teljesítményében az irányított felidőzés, azaz az egy-egy eseményrészletre irányuló kérdések (16) megválaszolása során. A különböző kérdéstípusokra adott válaszok pontosságának összehasonlítását az ezáltal lehetővé (figyelembe véve, hogy eggyel több nyitott kérdés szerepelt, mint zárt vagy félrevezető), hogy a legkevésbé differenciáló nyitott kérdést (legkisebb szórást, legkevésbé téves válasz) kiemeltük ezen elemzésből. Így összehasonlíthatóvá vált, hogy a kétféle interjútechnikával kikérdezett személyek hány irányított kérdésre adtak helyes választ (kérdéstípusonként 5-5-5 kérdésből). A vegyes többszempontos varianciaanalízis eredményei szerint az összetartozó szempont, a kérdéstípus főhatása szignifikáns ($F(2, 80) = 106,404$, $p < 0,001$), míg a csoportosító változó, az interjútechnika főhatása ($F(1, 40) = 0,195$, $p = 0,661$) és a kettő interakciója nem ($F(2, 80) = 0,951$, $p = 0,373$). Eszerint tehát a különböző típusú kérdésekre különböző arányban adtak helyes válaszokat a személyek (2. ábra), függetlenül az előzetesen használt interjúmódszertől.

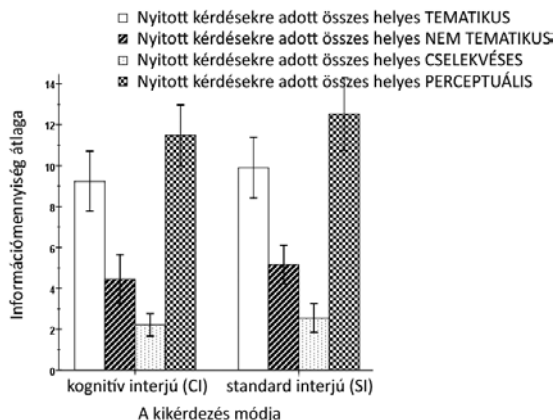
A két csoport, ahogyan a 2. ábra is mutatja, nagyon hasonlóan teljesített, a kérdéstípus főhatását összetartozó mintás t-próbával is összehasonlítottuk. A nyitott és zárt kérdésekre adott válaszokban nem volt különbség személyen belül egyik csoportban sem ($t(41) = -1,470$, $p = 0,149$), ám a félrevezető kérdésekre mindkét csoport szignifikánsan rosszabbul válaszolt, mint a másik két típusra (zárt és félrevezető: $t(41) = 12,95$, $p < 0,001$, nyitott és félrevezető: $t(41) = -10,074$, $p < 0,001$).

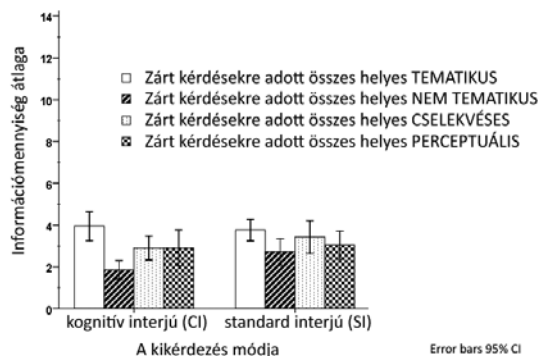
2. ábra. A 3 kérdéstípusra adott helyes válaszok átlaga (max. 5) a két csoportban

Ezt követően megvizsgáltuk, hogy az egyes kérdéstípusok (nyitott, zárt vagy félrevezető) mentén milyen jellegű információt hívtak elő a személyek (hiszen bármely kérdésre adott akár egyszavas választát spontán tovább fűzhetette, magyarázhatta a vizsgálati személy, újabb részleteket szolgáltatva ezzel a látott céleseményről). Ilyen módon például bármely nyitott kérdésre adott válasz tartalmazhatott valamennyi információkategóriába sorolható elemet (lehet, hogy például tematikus-cselekvésnek címkéződött maga a kérdés, de nem tematikus-perceptuális részletet hívtak elő a válasz kifejtése során). Tehát valamennyi válasz során összességében megjelent információegységeket soroltuk kategóriákba, így nem akadályozta az elemzést, hogy a kérdés maga – azon túlmenően, hogy nyitott, zárt vagy félrevezető volt – milyen kategoriális besorolást kapott az interjú összeállításánál, illetve ezek mennyisége (al)cellánként nem volt kiegyenlített (lásd 1. táblázat).

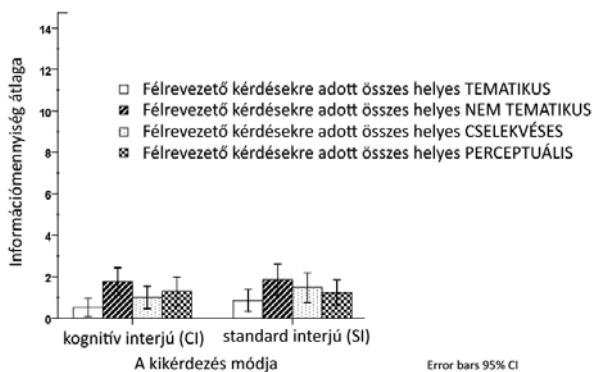
A kérdésekre adott válaszok során elhangzott helyes (és új) információegységeket típusaikra lebontva (összes tematikus, összes nem tematikus, összes cselekvéses, összes perceptuális) a nyitott (5), zárt (5), és félrevezető (5) kérdések során vegyes többszemponos varianciaanalízist alkalmazva szignifikáns különbséget kaptunk az egyes információk előfordulásának gyakoriságában: $F(11, 440) = 169,543$, $p < 0,001$. Ahogyan azt a 3. ábra három részben bemutatja, a két csoport ebben is nagyon hasonlóan teljesített, vagyis az interjútechnikának ($F(1, 40) = 1,506$, $p = 0,227$), valamint a kettő interakciójának ($F(11, 440) = 0,478$, $p = 0,917$) itt sem lett szignifikáns hatása, ellentétben a kérdéstípussal. A legtöbb helyes információ a nyitott kérdésekre érkezett, majd a zárt, végül pedig a félrevezető kérdésekre, és a személyek legkiemelkedőbb teljesítménye a nyitott kérdések esetén adott tematikus és ugyanígy a perceptuális információk esetében mutatkozott. Eszerint a tematikus információk esetében a nyitott és a zárt kérdések közötti különbség szignifikáns lett a nyitott kérdések javára ($t(41) = 10,914$, $p < 0,001$), és a nyitott és félrevezető kérdések között szintén ($t(41) = -16,249$, $p < 0,001$). A perceptuális információknál a nyitott és a zárt kérdések között ugyanígy szignifikáns különbséget mutatott az összetartozó mintás t-próba a nyitott kérdések javára ($t(41) = 15,463$, $p < 0,001$), illetve a nyitott és félrevezető kérdések között is ($t(41) = -20,117$, $p < 0,001$).

3/a ábra. A **nyitott** kérdések mentén előhívott információmennyiség kategóriánként a két csoportban

3/b ábra. A **zárt** kérdések mentén előhívott információmennyiség kategóriánként a két csoportban

3/c ábra. A **félrevezető** kérdések mentén előhívott információmennyiség kategóriánként a két csoportban

DISZKUSSZIÓ

A kihallgatási technikák eredményessége

Az előzetes szakirodalmi adatok szerint a kognitív interjú általában hatékonyabbnak bizonyul a standard módszerrel szemben (Geiselman et al., 1986; Dando és Milne, 2009). Ezen vizsgálat eredményei azonban ezt nem erősítették meg: a standard interjúval kikérdezett személyek tendenciaszinten összességében több helyes és szignifikánsan kevesebb téves információt adtak, mint a kognitív interjúval kikérdezett csoport. Ez az eredmény meglepőnek tűnhet, hiszen amíg a kognitív interjú során nem csupán szabad felidézés történt, hanem különböző mnemotechnikák is segítettek a minél több pontos információ felidőzését, addig a standard interjú során a személyek nem kaptak ilyen segítséget. Az eredmények némileg meg is kérdőjelezik az emlékezést segítő technikák hatékonyságát a szabad felidézéssel szemben, hiszen a kognitív interjúval kikérdezett csoport nem csupán nem idézett fel több helyes eseményrészletet, sőt, ezen személyek gyakrabban hívtak elő téves információt beszámolóik során. Jelen esetben a mnemotechnikák nem hogy javították volna, hanem inkább rontották a személyek teljesítményét, amely eredmény a módszert ért kritikák relevanciáját növeli (Garry et al., 1996; Loftus, 1998, idézi Fisher et al., 2002). A kísérlet során a két interjútypus időtartama kiegyenlített volt, vagyis az SI csoportnak az emlékezést segítő technikák hiányában több idejük lehetett végiggondolni az eseményeket, és esetlegesen újabb részletek után kutatni az emlékezetükben. Ezzel szemben a kognitív technika keretében, miután beszámoltak az emlékeikről, két újabb „feladatot” kellett, hogy megoldjanak, amelyek bár új megvilágításba helyezik a felidézendő emlékeket, ezáltal segítve, hogy addig még nem említett információk kerüljenek elő, ugyanakkor a személyek ezen fázisok alatt kevésbé koncentrálnak valóban arra, hogy új részleteket idézzenek fel. A standard technika viszont ennek nagyobb teret enged, hiszen miután a szabad felidézés befejeződött, a kísérletvezető ugyanannyi időt biztosított a személyek számára, hogy további részleteken gondolkodjanak, mint amennyi egy kognitív interjú keretében rendelkezésükre állt volna. Az eredmények pedig afelé mutatnak, hogy ez a módszer, valamint emellett a rendelkezésre álló elegendő idő és türelem, hatékonyabb technika lehet mind a felidézett információk mennyiségét, mind minőségét tekintve. Ez tehát egy újabb érv lehet a szabad felidézés módszerének hatékonysága mellett, hiszen sokszor az ezen felül alkalmazott technikák és kérdések már nem eredményeznek újabb információt, sőt esetenként a téves emlékek számát növelhetik (Haber és Haber, 2000).

Az interjú és a felidézett információk típusának összefüggése

Ahogy már korábban is látszott az információk egészét tekintve, a tematikus információk esetében sem mutatkozott meg a kognitív interjú fölénye, ellentmondva az előzetes elvárásoknak, sőt, a standard interjúval több tematikus adatról számoltak be a személyek. A standard interjú főhatása már korábban is megmutatkozott, itt azonban már interakció is jelentkezett, vagyis azok a személyek, akik az SI csoportban voltak, összességében is több információt idéztek fel, és ezen belül több tematikust, mint nem tematikust. Ezek az eredmények ismét megerősítik, hogy nem szükséges a kognitív interjútechnika ahhoz, hogy a személyek az esemény fő történeti vázát felidézzék, már a standard módszer is elegendő hozzá, sőt, ennek segítségével

sikeresebbek is. A standard technika hatékonyabb volta minden információ típusban megmutatkozott, így a személyek az SI csoportban több cselekvéses és perceptuális információt idéztek fel, mint a CI csoport. Ezen felül e két típus esetében a perceptuális információk javára billent a mérleg, vagyis a személyek számottevően több olyan adatról számoltak be, amelyek a cselekmények megvalósulási módjával voltak kapcsolatosak, mint ami magával az akcióval, különösen, ha standard technikával kérdezték ki őket.

Ezek az eredmények egybevágóak a 3–6 éves gyerekek emlékezeti teljesítményével is, akik, miután egy korábban látott eseményről kellett rajzban vagy szóban beszámolniuk, mindkét esetben több perceptuális jegyet hívtak elő, illetve a későbbi befolyásolás során is ellenállóbbak voltak ezen információkkal kapcsolatban (Halász, 2009). Ehhez hasonlóan a tematikus információk fölénye is a gyerekek teljesítményét követi, akik ugyanebben a vizsgálatban mind rajzos, mind szóbeli beszámolóik alkalmával több tematikus információt idéztek fel (Halász, 2009). Ez a tendencia tehát ebben a felnőtt mintában is megmutatkozott, és az előzetes elvárásokkal ellentétben ezt az eltérő interjútechnikák sem módosították. Úgy tűnik tehát, hogy a személyek a perceptuális jegyek mentén különítik el emlékeiket, hiszen a cselekményes váz, amely a forgatókönyvekben is megtalálható, sokkal inkább kerülhet interferenciába a cselekvéses jegyekkel, mint az egyediséget inkább meghatározó perceptuális információkkal. Ugyanakkor a lényegkiemelést a forgatókönyvek használata meg is könnyítheti (Haber és Haber, 2000), mindaddig, amíg a személyek képesek az egyedi jellegek alapján az egyes emlékek megkülönböztetésére.

Conway (2000) szenzoros-perceptuális epizodikus emlékezet modellje eredményeink további magyarázatát kínálja a perceptuális részletek megőrzését illetően. Feltételezése szerint a közelmúlt eseményeinek tapasztalatközeli, specifikus, részletgazdag megőrzését az epizodikus emlékezeti rendszer teszi lehetővé, de csak rövid távon (percekig-órákig), hosszú távon csak akkor maradnak fenn ezek a tapasztalatok, ha a személyes célokon keresztül az ön-életrajzi tudásbázishoz kapcsolódnak (Conway, 2001). Kutatásunkban a viszonylag rövid késleltetési idő (1-2 nap) fiatal felnőtt korosztályban (bár a személyek nem tudták, hogy ki lesznek kérdezve a látottakról) még hozzáférhetővé tehetette ezeket az emlékeket szenzoros-perceptuális minőségükben anélkül, hogy esetlegesen hosszú távon is fennmaradnának. Ilyen módon csupán jelen kutatás eredményei alapján nem tudunk biztos választ adni arra a kérdésre – csupán sejtéseink lehetnek –, hogy hosszabb késleltetési idő esetén hasonló mintázatot látnánk-e a megőrzött információk jellegét tekintve, amely kérdés vizsgálatra érdemes a közeljövőben.

A kérdéstípusok hatása a személyek teljesítményére

A kétféle kikérdezéssel történő eseménybeszámolókat követően irányított kérdéseket alkalmaztunk, hogy feltárjuk, a specifikus, egy-egy eseményrészletet középpontba állító irányított kérdések (illetve azok típusa) hogyan hatnak a személyek emlékezeti teljesítményére. Az eredmények szerint a nyitott kérdések nem voltak hatékonyabbak a zárt kérdéseknél, vagyis nem volt különbség e két típus esetében a válaszok pontosságában, a félrevezető kérdésekre adott helyes válaszok száma azonban mindkét típushoz képest szignifikánsan kevesebb volt, hasonlóan korábbi kutatások eredményéhez (mint például Garven et al., 1998; Shobe és Kihlstrom,

2002). Így tehát a kognitív interjú az interjú követő befolyásolással szembeni immunizáló hatását – amely jelen vizsgálatban félrevezető kérdésekben, azok azonnali befolyásoló voltában nyilvánult meg – nem sikerült bizonyítani ebben a mintában, ami ellentmond néhány korábbi eredménynek (pl. Dando és Milne, 2009 vagy Memon et al., 2010b). Ebben az esetben a szugesztibilitás ellen a standard technika sem jelentett megoldást, vagyis úgy tűnik, a személyek rendkívül könnyen félrevezethetők a kihallgatók által feltett kérdések segítségével (Memon et al., 2010a; János és Baczó, 2006), függetlenül attól, hogy milyen technikával kérdezték ki őket előtte.

A kérdések esetében azt is megvizsgáltuk, hogy a válaszadás során a személyek milyen típusú információra támaszkodnak, hiszen sokszor nem csupán a nyílt végű kérdésekre adtak részletezett választ, hanem a zárt és a félrevezető kérdések esetében is. Az interjútechnika előzetes hatása itt sem mutatkozott meg, az információ típusokat tekintve azonban jelentős különbséget tapasztalhattunk. A legtöbb pluszinformációt az irányított felidézés során mindkét csoportban a nyitott kérdésekre adott tematikus, azaz az esemény fő történeti szálát érintő, illetve a nyitott kérdésekre adott perceptuális kategóriákban hívták elő. Ez az eredmény gyakorlatilag az interjúk során tapasztalt tendenciát ismétli meg, vagyis úgy tűnik, hogy a szemtanúk a kihallgatási technikától függetlenül inkább az események főszálának felelevenítésében sikeresek, és a cselekvések megjegyzéséhez képest (azaz ki mit csinált pontosan) inkább a perceptuális jegyek (milyen volt) előhívásában – amely a tanúk szerepével kapcsolatban felhívja a figyelmünket arra, hogy éppen magát a cselekményt illetően, amelyre leginkább kíváncsiak a kérdezők, nőhet a bizonytalanság.

A kutatásunkban alkalmazott módszer sajátosságainak szerepe

A kutatás alapfeltételezését, miszerint a kognitív interjú hatékonyabb emlékelőhívást tesz lehetővé, mint a standard módszer, tehát nem sikerült alátámasztani. Ugyanakkor a személyek mindkét kikérdezési módszer esetében viszonylag hatékonyak voltak, sok helyes és kevés téves információt idéztek fel (*1. ábra*). Érdemes ezzel kapcsolatban röviden kitérnünk az általunk alkalmazott vizsgálati módszer jellegzetességeire is.

Első és legfontosabb kérdés, amelyet nem hagyhatunk figyelmen kívül: mihez viszonyítjuk a kognitív interjú hatékonyságát. Memon és munkatársainak (2010a) összehasonlító tanulmányát alapul véve láthatjuk, hogy az esetek jelentős részében (69%) alkalmaznak ún. strukturált interjút, míg a 21%-ban ún. standard interjút. Ezen felül nincs egyértelmű meghatározás egyik estében sem, azaz a kutatások többsége a standard interjú során elsőként szabadon felidézttette a személyekkel az eseményeket, majd ezt követően specifikus kérdésekre kellett válaszolniuk. Ezekben az esetekben az interjúkészítőket csupán arra biztatták, kérdezzenek úgy, ahogy bármikor máskor kérdeznének egy személyt, hogy minél több információt nyerjenek tőle. A strukturált interjú estében hasonló a kérdésmenet felépítése, és többnyire az adott régióban elfogadott nemzeti protokollt követi, noha ezt nem minden esetben specifikálják (Memon et al., 2010a). Ezzel szemben jelen kutatásban a standard interjú valóban csak szabad felidézést jelentett, kizárólagosan, specifikus kérdések nélkül, és ilyen módon képzett interjúztató személy végezte a kikérdezéseket. Eredményeink fényében pedig úgy tűnik, csupán ez a módszer, megfelelő mennyiségű rendelkezésre álló idővel együtt már

önmagában (egyéb mnemotechnikák alkalmazása nélkül) elegendő lehet a pontos emlékelő-híváshoz.

A szemtanú-emlékezetet vizsgáló kísérletek ökológiai validitását csökkenti, hogy a személyek nem tehetők ki ugyanazon hatásoknak és körülményeknek, amelyek egy éles szituációban vennék körül őket. Épp ezért a kísérleti személyek kevésbé involváltak a filmekben látott bűncselekmények megtekintésekor, hiszen nem mint szereplők élik meg azt, ahogyan a valós szemtanúk, hanem kívülállókként nézhetik végig (Geiselman et al., 1985). Ezáltal alkalmuk nyílhat olyan részletek megjegyzésére is, amelyekre egy éles szituációban nem figyelnének fel, vagy nem tartanák őket fontosnak. Emellett a valós helyzetek által okozott stressz és szorongás sincs jelen olyan mértékben a felidézés közben, ami nem rontja az emlékek minőségét (Shobe és Kihlstrom, 2002; Gudjonsson, 2003). Továbbá, mivel a kísérletek a minél pontosabb emlékek felidézésének segítésére irányulnak, nem pedig egy valós bűncselekmény körülményeinek felderítésére, a kísérleti személyek célja is más lehet a felidézés közben, ezáltal pedig nem pusztán a lényegi történeti elemek megjegyzésére és felelevenítésére törekednek, hanem az aprólékosabb, de például egy nyomozás végkimenetelét kisebb mértékben befolyásoló részleteket is igyekezhetnek kódolni az emlékezetükben. Conway (2005) modelljét segítségül hívva, amely szerint a tudatos előhívás körkörös visszahívási folyamat, a tematikus tudásbázisból a kulcsingereknek (a kérdés során nyújtott támpontoknak) megfelelően emel ki egy-egy elemet. A személy célrendszere az a központi szervező tényező, amely mentén egyes elemek, tekintve, hogy megegyeznek aktuális céljainkkal, nagyobb hangsúlyt kapnak, míg mások gátlás alá kerülnek. Mivel a személyek sokszor a forгатókönyveik alapján emlékeznek bizonyos eseményekre, ezért éppen a perceptuális jegyek lehetnek azok, amelyek megkülönböztethetővé teszik az egyik emléket a másiktól. Ezek kiemelése tehát egy adekvát technika lehet a személyek számára ahhoz, hogy minél pontosabb beszámolót tudjanak adni egy adott eseményről, és például a fiatal felnőtt korosztály, mint ebben a kutatásban is, talán ezeknek a stratégiáknak a használatában emelkedik ki a legjobban (Coxon és Valentine, 1997). Vagy mint korábban már felvetettük, a késleltetési idő rövidege a szenzoros-perceptuális epizodikus emlékek hozzáférhetőségének kedvez (Conway, 2001). Ugyanakkor, mint a kognitív interjú hatékonyságát összefoglaló tanulmány is rámutatott (Memon et al., 2010a), nem áll rendelkezésre elegendő adat, hogy a különböző korosztályokat illetően nyilatkozhatunk, a kérdés nyitott: lehetséges-e, hogy többet profitálnak az idősebb személyek a kognitív interjú módszeréből, mint a fiatal felnőttek vagy a gyerekek?

Emellett, mint arra néhány kutatás már felhívta a figyelmet, az időzítés szerepe is kulcsfontosságú (Memon et al., 2010b): mikor és milyen formában tapasztalnak a személyek sugalmazást, és mennyi idő telik el az egyes kikérdezési időpontok, valamint az esemény között. Memon és munkatársai vizsgálatsorozatuk (2010b) eredményei alapján amelltt érvelnek, hogy az eseményt követő rövid időn belül biztosított kognitív interjú mentén történő kikérdezés (a kutatók az újabb változatot használták) védelmet jelent a *későbbi* sugalmazás ellen. Mindez felveti a kérdést, hogy amennyiben jelen vizsgálat keretében tovább folytattuk volna a kikérdezéseket (így egy héttel későbbi időpontban), megmutatkozhatott volna-e egy a kognitív interjú által kialakított hosszú távú védelmi hatás a sugalmazó kérdések téves információtartalmával szemben.

KÖVETKEZTETÉSEK

Összességében tehát ez a vizsgálat nem erősítette meg a kognitív interjú hatékonyabb voltát a kizárólag szabad felidézést alkalmazó kikérdezési technikával szemben. A kísérletben ugyanakkor az eredeti kognitív interjú került összehasonlításra a standard módszerrel, ami az újabb változatában az eredeti formájához képest a kritikák hatására már jó néhány pontjában kiegészült. Így például érdemes felhívni a személyek figyelmét az interjú elején a találgatás elkerülésére, a kihallgató személynek lehetőleg a nyílt kérdéseket kell előnyben részesítenie, melyek hatékonyságát ezek az eredmények is bizonyították, és folyamatosan segítenie kell a személy figyelmi fókuszát az adott emléken tartani (Fisher et al., 1989; Fisher et al., 2002). Mindemellett azt is fontos kiemelni, hogy nincs két egyforma tanú, és ezért minden egyes kihallgatást az adott személyhez kell igazítani, vagyis „tanúkompatibilisebbé” kell tenni (Boros, 2003; Dando és Milne, 2009). E kutatás eredményei talán éppen ezen kiegészítések és utólagos módosítások relevanciáját erősítik meg, hiszen ebben az esetben minden személy teljesen azonos körülmények között esett át az interjún, és semmilyen egyéb kiegészítő utasítást nem kaptak, csak az egyes szakaszok instrukcióját, így tehát további vizsgálatok keretében érdemes lenne tesztelni az interjú újabb, a kritikus pontokon kiegészített változatát is magyar mintán.

Bizonyos tekintetben ugyanakkor a standard interjú „győzelme” sem mond ellent a szakirodalomnak, hiszen a kikérdező által semmilyen módon nem befolyásolt szabad felidézés minden szerző szerint az egyik leghatékonyabb módszer, ami a lehető legtöbb helyes információ előhívását biztosítja (Geiselman et al., 1984; Hilgard és Loftus, 1979; idézi Geiselman et al., 1985; Haber és Haber, 2000). A személyeknek ekkor alkalmuk nyílna saját emlékezési technikáik alkalmazására, amelyek csak számukra hatékonyak (Baddeley, 2001), és nem illenek bele a kognitív interjú „profiljába”. Ezen túlmenően pedig, mint korábban rámutattunk, a kutatások más-más interjútypust alkalmaznak összehasonlítási alapként (Memon et al., 2010a), a tiszta szabad felidézési helyzet kontrollfeltételként való használata meglehetősen ritkának számít. Talán ezért is tűnik sokkal hatékonyabb módszernek, legalábbis ebben a mintában, a befolyásolástól mentes szabad felidézés biztosítása, idői korlát nélkül, amely közben csak a felidézést segítő és továbbgördítő kérdéseket („és mire emlékszik még?”) szabad a személynek adnunk. Hiszen ne feledkezzünk meg arról, hogy még a szabad felidézés során pontosan emlékező személyek teljesítménye is milyen drasztikus mértékben leromlott a félrevezető információt sugalló kérdések esetén.

A kísérlet eredményei tehát nem bizonyították a kognitív interjútechnika hatékonyságbeli fölényét, ugyanakkor jelen tanulmányban igyekeztünk rávilágítani arra, hogy a kihallgatások során a megfelelő kikérdezési technika mellett még számos más tényező biztosítása is elengedhetetlen a tanúk emlékezeti pontosságának növeléséhez, továbbá a standard kikérdezési módszer adekvát alkalmazása, valamint a befolyásoló hatások maradéktalan kiküszöbölése rendkívül hatékony módszer lehet annak érdekében, hogy a személyek minél pontosabb és részletesebb tanúvallomást szolgáltatassanak a nyomozások során.

SUMMARY

THE EFFECTS OF INTERVIEWING TECHNIQUES ON MEMORY:
THE EVIDENCE OF THE EYEWITNESS-MEMORY'S VULNERABILITY

The accuracy and reliability of the eyewitness testimonies are crucial assumptions during the forensic investigations. However, the real life events do not support the observations without distortions or the accurate recall of actions. Even adult eyewitnesses are highly suggestible through the manner and circumstances of the asked questions, so they tend to create false memories (Loftus, 2003; Frenda, Nichols and Loftus, 2011). The question presents itself: how can we help to get accurate and distortion-free recalls? The goal of the present study was to compare the effectiveness of the cognitive interview (Fisher and Geiselman, 1984, 1985, 1986) which has become one of the most successful techniques as a result of the researches in line with eyewitness-memory, to the standard interviewing technique on a Hungarian adult sample. Our results did not confirm the recent studies which demonstrated the effectiveness of the cognitive interview (Geiselman and colleagues, 1985; 1986, Memon et al 2010). It seems that the major cognitive effort required by this technique can weaken the quality and quantity of the recall compared with the free recall. At the same time the examined age-group was remarkably successful in emphasizing the substantive items of the observed event, especially on the score of the 'modus operandi' of actions, namely the perceptual features. Nevertheless it is an important result as well, that the subjects gave the most accurate information during answering open-ended questions, which also demonstrates the effectiveness of this type of question. It deserves attention that irrespective of the interviewing technique the greater part of the participants could not stand against the misleading suggestions during the interview, and this result confirms the relevance of the earlier findings, which pointed out that in the course of interrogations we have to create a context free of suggestive and misleading effects and support undisturbed conditions for the subjects' free recall.

Keywords: eyewitness memory, cognitive interview, free recall, suggestibility, false memory, misinformation effect, open-ended questions

IRODALOM

- BADDELEY, A. D. (1999): Eyewitness testimony. In: Baddeley, A. D.: *Essentials of Human Memory*. Psychology Press Ltd., East Sussex, 199–219.
- BADDELEY, A. (2001): The concept of episodic memory. In: Baddeley, A., Conway, M., Aggleton, J. (eds.): *Episodic Memory*. Oxford University Press Inc, New York, 1–11.
- BARSALOU, L. W. (1988): The content and organisation of autobiographical memories. In: Neisser, U., Winograd, E. (eds.): *Remembering Reconsidered: Ecological and Traditional Approches to the Study of Memory*. Cambridge University Press, New York.

- BOROS J. (2003): A bűnözői profilalkotástól a tanúkihallgatásig: törekvések a mai kriminálpszichológiában. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 58. (2). 275–292.
- BRUCK, M., MELNYK, L. (2004/2011): Individual differences in children's suggestibility: A review and synthesis. *Applied Cognitive Psychology*, 25 (S1). S202–S252.
- CECI, S. J., BRUCK, M. (1995): *Jeopardy in the courtroom*. A scientific analysis of children's testimony. American Psychological Association, Washington, DC.
- CECI, S. J., BRUCK, M. (1993): Suggestibility of the Child Witness: A Historical Review and Synthesis. *Psychological Bulletin*, Vol. 113. No. 3. 403–439.
- CONWAY, M. A. (2001): Sensory-perceptual episodic memory and its context: autobiographical memory. *Phil. Trans. R. Soc. Lond. B.*, 356. 1375–1384.
- CONWAY, M. A. (2005): Memory and the self. *Journal of Memory and Language*, 53. 594–628.
- DANDO, C. J., MILNE, R. (2009): The Cognitive Interview. In: Kocsis R. N. (szerk.): *Applied Criminal Psychology: A Guide to Forensic Behavioural Sciences*.
- DANDO, C., WILCOCK, R., MILNE, R. (2008): The Cognitive Interview: novice police officers' witness/victim interviewing practices. *Psychology, Crime & Law*, Vol. 15. No. 8. 679–696.
- EISEN, M. L., WINOGRAD, E., QIN, J. (2002): Individual Differences in Adults' Suggestibility and Memory Performance. In: Eisen, M. L., Quas, J. A., Goodman, G. S. (eds.): *Memory and Suggestibility in the Forensic Interview*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, London. 205–233.
- FISHER, R. P., BRENNAN, K. H., MCCAULEY, M. R. (2002): The Cognitive Interview Method to Enhance Eyewitness Recall. In: Eisen, M. L., Quas, J. A., Goodman, G. S. (eds.): *Memory and Suggestibility in the Forensic Interview*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, London. 265–286.
- FISHER, R. P., GEISELMAN, R. E., AMADOR, M. (1989): Field Test of the Cognitive Interview: Enhancing the Recollection of Actual Victims and Witnesses of Crime. *Journal of Applied Psychology*, Vol. 74. No. 5. 722–727.
- FREDA, S. J., NICHOLS, R. M., LOFTUS, E. F. (2011): Current issues and advances in misinformation research. *Current Directions in Psychological Science*, 20. 20–23.
- FULERO, S. (1998): *Fulero: An Eyewitness Expert*. <http://www.cbsnews.com/stories/1998/07/08/48hours/main13554.shtml>. (Letöltés ideje: 2011. február 24.)
- GARVEN, S., WOOD, J. M., MALPASS, R. S., SHAW, J. S. (1998): More Than Suggestibility: The Effect of Interviewing Techniques From the McMartin Preschool Case. *Journal of Applied Psychology*, Vol. 83. No. 3. 347–359.
- GEISELMAN, R. E., FISHER, R. P., MACKINNON, D. P., HOLLAND, H. L. (1985): Eyewitness Memory Enhancement in the Police Interview: Cognitive Retrieval Mnemonics Versus Hypnosis. *Journal of Applied Psychology*, Vol. 70. No. 2. 401–412.
- GEISELMAN, R. E., FISHER, R. P., MACKINNON, D. P., HOLLAND, H. L. (1986): Enhancement of eyewitness memory with the cognitive interview. *American Journal of Psychology*, Vol. 99. No. 3. 385–401.
- GUDJONSSON, G. H. (2003): Suggestibility: Historical and Theoretical Aspects. In: Gudjonsson, G. H.: *The Psychology of Interrogations and Confessions*. Wiley & Sons Ltd., West Sussex. 333–359.
- HABER, R. N., HABER, L. (2000): Experiencing, Remembering and Reporting Events. *Psychology, Public Policy and Law*, Vol. 6. No. 4. 1057–1097.

- HALÁSZ E. (2009): Gyermek tanúk: a rajzolás szerepe az emlékezésben. *Pszichológia*, 29 (3). 255–284.
- JÁNOS R., BACZÓ E. E. (2006): Esemény utáni analógia és interrogatív szuggesztió hatása a szemtanúk emlékezeti pontosságára és szubjektív hitelességére. *Erdélyi Pszichológiai Szemle*, VII (2). 97–119.
- KÖHNKEN, G., MILNE, R., MEMON, A., BULL, R. (1999): A meta-analysis on the effects of the Cognitive Interview. Special Issue of *Psychology, Crime, & Law*, 5. 3–27.
- LOFTUS, E. F. (2002): Memory Faults and Fixes. *Issues in Science and Technology*, Vol. 18. No. 4. 41–50.
- LOFTUS, E. F. (2003): Make-Believe Memories. *American Psychologist*, Vol. 58. No. 11. 864–873.
- LOFTUS, E. F., HOFFMAN, H. G. (1989): Misinformation and Memory, The Creation of New Memories. *Journal of Experimental Psychology: General*, Vol. 118. No. 1. 100–104.
- LOFTUS, E. F., PICKRELL, J. E. (1995): The Formation of False Memories. *Psychiatric Annals*, Vol. 25. No. 2. 720–725.
- MEMON, A., MEISSNER, C. A., FRASER, J. (2010a): The cognitive interview: A meta-analytic review and study stpace analysis of the past 25 years. *Psychology, Public Policy, & Law*, 16. No. 4. 340–372.
- MEMON, A., ZARAGOZA, M., CLIFFORD, B., KIDD, L. (2010b): Inoculation or antidote? The effects of Cognitive Interview timing on false memory for forcibly fabricated events. *Law & Human Behavior*, 34. 105–117.
- PEZDEK, K., LAM, S. (2007): What research paradigms have cognitive psychologists used to study „False memory”, and what are the implications of these choices? *Consciousness and Cognition*, Vol. 16. 2–17.
- RIESER, B. J., BLACK, J. B., KALAMARIDES, P. (2001): Emlékezeti keresőfolyamatok. *Tudomány és Lélek*, Budapest. 41–65.
- ROEDIGER III, H. L., GALLO, D. A. (2002): Processes Affecting Accuracy and Distortion in Memory: An Overview. In: Eisen, M. L., Quas, J. A., Goodman, G. S. (eds.): *Memory and Suggestibility in the Forensic Interview*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, London. 3–28.
- SCHACTER, D. L. (2002): *Az emlékezet hét bűne. Hogyan felejt és emlékszik az elme?* HVG Kiadó Rt., Budapest. 118–178.
- SHOBE, K. K., KIHLSSTROM, J. F. (2002): Interrogative Suggestibility and „Memory Work”. In: Eisen, M. L., Quas, J. A., Goodman, G. S. (eds.). *Memory and Suggestibility in the Forensic Interview*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, London. 309–327.
- WRIGHT, D. B., MEMON, A., SKAGERBERG, E. M., GABBERT, F. (2009): When eyewitnesses talk. *Current Directions in Psychological Science*, 18. 174–178.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozunk az interjúk kódolása során közreműködő egyetemi hallgatóknak, Gáspár Anitának és Keleti Andrásnak, alapos és lelkiismeretes munkájukért, valamint a vizsgálatunkban részt vevő személyeknek.

MÓDSZERTAN

A PSZICHOBIográfIA MINT MÓDSZER

AZ ÉLETTÖRTÉNET-ELEMZÉS RENESZÁNSZA:
ÚJ PERSPEKTÍVÁK A SZEMÉLYISÉG- ÉS KREATIVITÁSKUTATÁSBAN

KÖVÁRY Zoltán

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
PEDAGOGIKUM KÖZPONT
TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003

ÖSSZEFOGLALÓ

A pszichobiográfia műfaját Sigmund Freud Leonardo-esszéje óta tartjuk számon, amelyben Freud a művészi kreativitás pszichológiai meghatározóit vizsgálta. Amellett, hogy a jól ismert fordítási probléma miatt (*keselyű-kánya*) az értelmezés érvényessége megkérdőjelezhető, számos kritikus kiemelte Freud Leonardóval való túlzott azonosulását, feltéve a kérdést, hogy lehetséges-e egyáltalán tudományos pszichobiográfiát írni. A pszichoanalízis alapítójának munkássága nyomán 1960-ig mintegy 300 hasonló pszichobiográfia született, emellett hatást gyakorolt az USA-ban az 1930-as évektől perszonológia néven ismertté vált személyiségpszichológiai irányzatra, melynek vezető alakjai, G. W. Allport és Henry A. Murray szintén dolgoztak élettörténetekkel. A pszichoanalitikus pszichobiográfia alapvető problémái (inadekvát adatkezelés, spekulációk, dogmatikus értelmezések) és a nomotetikus megközelítés felvirágzása következtében az élettörténetek tanulmányozása az 1950-es és 80-as évek közt háttérbe szorult. A pszichológiában bekövetkezett „narrative fordulat” azonban ismét elfogadhatóvá és népszerűvé tette az élettörténetek elemzését, aminek következtében a kilencvenes évektől a pszichobiográfia valóságos reneszánszát figyelhetjük meg. Az új törekvések a pszichoanalitikus és perszonológiai tradíciókat narratív nézőpontokkal igyekeznek integrálni. A kortárs pszichobiográfia fókuszsa is tágult: művészek mellett tudósok és történeti-politikai figurák életrajzának elemzésére is vállalkozik a korábnál jóval explicitebb módszertan (pl. „a pszichológiailag kiemelkedő tényezők elsődleges indikátorai”, „prototipikus szcénák”) alkalmazásával, emellett fontossá vált az összehasonlító elemzés is („multiple case psychobiography”). A cikkben arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy amellett, hogy a pszichobiográfia mint kvalitatív kutatási eszköz nagyon jól hasznosítható a kreativitás pszichológiájának, illetve a személyiség egészének a tanulmányozása során, kiválóan felhasználható a pszichológusok képzésében is. Az egy személlyel való elmélyült foglalkozás ugyanis felkészít

a pszichoterápia és egyéb konzultációs formák szemléletének elsajátítására és alkalmazására, és elmélyíti a szakma műveléséhez szükséges ember- és önismeretet.

Kulcsszavak: pszichobiográfia, pszichoanalízis, perszonológia, kreativitás, személyiségkutatás, pszichológusképzés, dialógus

BEVEZETÉS

A pszichobiográfia sokat vitatott módszere immár egy évszázados múltra tekint vissza: Freud 1910-ben jelentette meg úttörő jelentőségű, *Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke* című esszéjét (magyarul: 1982). A megközelítés a 20. század első felében főként a művészetpszichológiát „műkedvelésből” űző pszichoanalitikusok körében lett népszerű: 1960-ig mintegy 300 hasonló indíttatású mű született, de mint szemlélet az irodalomkritikára is jelentős befolyást gyakorolt (Kraft, 1998). A pszichobiográfia azonban nem sokáig maradt a pszichoanalízis „belügye”. Az élettörténetre koncentrálnak idiografikus személyiségpszichológiai (perszonológiai) kutatás az 1930-as évektől G. W. Allport (1980) és Henry Murray (2008) munkássága nyomán ismert módszerre vált az Egyesült Államokban; Allport egyenesen úgy fogalmazott, hogy „az élettörténet az az alapvető kritérium, amelyhez valamennyi más módszert mérni kell” (i. m. 428–429.). A század második felében a nomotetikus szemlélet előtérbe kerülése, majd hegemónná válása nyomán azonban mind a pszichoanalitikus, mind a perszonológiai kutatási hagyomány háttérbe szorult a személyiségkutatásban, és a pszichobiográfia évtizedekre „kegyvesztett” módszerré vált (Barenbaum és Winter, 2003; Runyan, 1997). Bár a nomotetikus perspektívával kapcsolatos kritikák már a hetvenes években megjelentek („hol van a személyiség a személyiségkutatásban? – kérdezte Rae Carlson 1971-ben), valódi változást csak a nyolcvanas és kilencvenes évek hoztak, amikor a „narratív fordulat” (Hargitai, 2007; László, 2005) nyomán újra szalonképessé vált az élettörténet-elemzés a személyiségpszichológiában és az alkalmazott területeken. A narratív pszichológia és a kortárs pszichodinamikus szelfelméletek (Karterud és Monsen ed., 1999) elterjedése nyomán a pszichobiográfiai kutatásnak valóságos reneszánsza alakult ki (McAdams, 1988, 2001; Elms, 1994, 2007; Runyan, 1997); néhány évvel ezelőtt pedig a modern pszichobiográfiai törekvések első szintézise is megszületett (Schultz ed., 2005).

Tanulmányomban a kortárs pszichobiográfiai elképzelések elméleti, módszertani és gyakorlati sajátosságait szeretném bemutatni azok fontos történeti előzményeivel együtt. A személyiségkutatási vonatkozások mellett különös hangsúlyt fektetek a kreativitás személyiségleléktani hátterének vizsgálati lehetőségeire is. Egyrészt azért, mert a pszichobiográfia műfaja lényegében a kreativitáskutatásból eredeztethető (Blum, 2001), másrészt az alkotófolyamat dinamikájára irányuló vizsgálódások során magam is kísérleteztem pszichobiográfiai elemzésekkel (Kóváry, 2008, 2009). A kortárs pszichobiográfia elemeinek alkalmazása nyomán lassan meggyőződésemmé vált, hogy a módszer rendkívüli jelentőségre tehet szert nemcsak a személyiség és a kreativitás kutatásában, hanem a pszichológusképzésben is, mégpedig az élettörténeti kutatások nyomán elmélyülő önismereten és a pszichikum működésére vonatkozó tudás integrálásán és gyakorlati alkalmazásán keresztül.

A PSZICHOBIOGRÁFIA TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI

A pszichobiográfiai eljárás – az alapját képző pszichoanalízishez hasonlóan – nem a semmiből keletkezett, hanem fontos és beazonosítható történeti előképei vannak. Az egyik a Plutarkhosz úttörő munkássága nyomán kibontakozó életrajzi irodalom, amely sokáig politikai és történelmi alakokra koncentrált. A művészek élete és személyisége iránti komolyabb érdeklődés azonban csak jóval később, a 16. században jelentkezett (Wittkower és Wittkower, 1999): a „reneszánsz” szót valószínűleg elsőként használó Giorgio Vasari *A legkiválóbb festők, szobrászok és építésszek élete* (1978) címmel először 1550-ben megjelent könyvét Freud is előszeretettel idézi Leonardo-tanulmányában. Az életrajzírás a 19. században, a romantika idején érte el műfaji csúcspontját, amely korszak szellemi sajátosságai a pszichoanalízist is alapvetően befolyásolták (Kőváry, 2011). „Az életrajzírás virágkora a XIX. század volt – írja Schöpflin Aladár (1933, oldalszám nélkül) –, amely újra felfedezte és újraalkotta a történelmet, előbb hogy romantikus ihlettel elmerengjen rajta, utóbb, hogy lelkesítő példatár teremtse benne a jelen számára s végül, hogy tudományos módszerrel pragmatikusan megismerje.” Az irodalmi és pszichológiai életrajzírás közé korántsem egyszerű határvonalat húzni. Lohmann (2008) úgy véli, hogy Freud életműve bizonyos szempontból egy novellafüzérrel kezdődik (a *Tanulmányok a hisztériáról* esetelemzése) és egy történelmi regénnyel (*Mózes és az egyistenhit*) zárul, és az sem véletlen, hogy a pszichoanalízis atyja 1930-ban megkapta Frankfurt város irodalmi Goethe-díját (Schwielerbusch, 1994). Ezt a határt nem csak a pszichológia oldaláról bajos kijelölni. Ha például Freud barátjának, az író Stefan Zweignek olyan lélektani elemzésekben bővelkedő életrajzi írásaira gondolunk, mint a Freudról szóló esszéje (1993) vagy a *Küzdelem a démonnal* (1946), akkor igazat adhatunk Moghaddamnak (2004), aki szerint a pszichológia szinte képtelen olyan kritériumrendszert felmutatni, amely alapján az irodalomtól egyértelműen és világosan megkülönböztethető volna.

A pszichobiográfia másik forrása az orvosi szemléletű patográfia. A patográfia gyökerei Platónnak és Arisztotelésznek zsenialitás és örület kapcsolatát boncolgató fejtegetéseire nyúlnak vissza (Schioldann, 2003). Az első modern, pszichiátriai szemléletű elemzés Jacques-Joseph Moreau (de Tours) (1804–1884) *La psychologie morbide dans ses rapports avec la philosophie de l’histoire ou l’influence des névropathies sur le dynamisme intellectuel* (*A pszichopatológia a történelem filozófiájával való kapcsolataiban vagy az idegbetegségek hatása az intellektuális dinamizmusra*) című könyve volt, amely az életrajzírás nagy századából, 1859-ből származik. A mű jelentős hatást gyakorolt az 1864-ben megjelent *Lángész és örültség* híreshírhet szerzőjére, Cesare Lombrosóra (2000). Lombrosónak a degenerációról szóló nézetei a magyar származású Max Nordau elgondolásaival együtt nagyban befolyásolták a korabeli gondolkodást, ami egyúttal a medikális diskurzus előretörését is tükrözi (Foucault, 2000). A Freud Leonardo-tanulmányában is szereplő ’patográfia’ kifejezést 1899-ben használta először Paul Julius Möbius német pszichiáter, aki számos ilyen jellegű művet írt, többek közt Rousseau-ról, Goethéről, Schopenhauerről és Nietzsche-ről. A későbbi patográfiaírók közül Freud mellett kiemelhetjük Ernst Kretschmer és a filozófus-pszichiáter Karl Jaspers nevét; utóbbi elsősorban a Strindberg-ről és Van Goghról publikált könyvével írta be a nevét a műfaj történetébe (Jaspers, 1965). A patográfia Schioldann szerint orvosi, pszichológiai és pszichiátriai

szempontú életrajz, amely az egyén biológiai sérülékenységét, fejlődését, személyiségét, élettörténetét és mentális, illetve testi betegségeinek tüneteit elemzi korának szociokulturális kontextusában annak érdekében, hogy ezen faktoroknak az illető döntési folyamataira, viselkedésére és teljesítményére gyakorolt hatását bemutassa (Schioldann, 2003). Patográfiák Magyarországon is születtek, például Pertorini Rezső Csontváryról írt munkája (1966).

Bár Freud lényegében elzárkózott a filozófiai inspirációktól, kétségtelen, hogy az individuum tanulmányozásával és a biográfia szerepével kapcsolatban jelentős hasonlóságok fedezhetők fel a 19. század végének életfilozófiai elgondolásai és a későbbi pszichoanalízis közt. Wilhelm Dilthey, a modern hermeneutika atyja 1883-as *Bevezetés a szellemtudományokba* című írásában hangsúlyozta az egész ember egységére irányuló vizsgálatok szükségességét, amelynek legfőbb eszköze a biográfia. „A biográfia fontos segédeszköz egy igazi reálpszichológia további fejlődése számára... Az életrajziró valóságos eljárását az antropológia és a pszichológia tudományának arra a problémára való alkalmazásaként jelölhetjük meg, hogy egy életegységet, fejlődését és sorsát elevenné és érthetővé tegye” (Dilthey, 1974, 121). Dilthey tanítványán, Sprangeren keresztül nagy hatással volt Allport szemléletére, aki 1923-ban nála végezte posztdoktori tanulmányait (Barenbaum és Winter, 2003). A másik fontos kapcsolódási pont Nietzsche személye. Freud kreativitással és a művész lélektanával kapcsolatos nézetei – amelyeknek a megformálódása inherens kapcsolatban áll a pszichobiográfia létrejöttével – számos ponton rejtélyes átfedést mutatnak Friedrich Nietzsche felfogásával (Kőváry, 2011). Nietzsche a művészi személyiség (pontosabban a rá lehangoló és ambivalens hatást gyakorló Richard Wagner) és az alkotási folyamat pszichológiájának magyarázata során a pszichoanalízissel megegyező fogalmakat (hipnózis, neurózis, hisztéria, ösztön, szublimáció) használt Freud fellépését mintegy 15 évvel megelőzően (Nietzsche, 1994). A nyilvánvaló Freud–Nietzsche kapcsolat eredetét lényegében a mai napig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni (Bókay, 1995; Lohmann, 2008). Idézett tanulmányomban arra igyekeztem rámutatni, hogy a nézetek hasonlósága kapcsolatban állhat azzal, hogy mind a ketten az apát és az éniideált képviselő idealizált Másikkal (Wagner, Leonardo) való empátiás azonosulásra (vagy indulatáttételre?) épülő pszichológiai (pszichobiográfiai) vizsgálódások és az ehhez kapcsolódó „önanalízis” nyomán alakították ki nemcsak kreativitásfelfogásukat, de a korábbi szubjektumelméleteket meghaladó és a huszadik századi gondolkodást lényegesen befolyásoló hermeneutikai rendszereiket is. Elemzésem a kortárs elképzelések közül az egyre nagyobb jelentőségű „multiple case” pszichobiográfia- (Isaacson, 2005) nézőpontját alkalmazza, és egyúttal arra is igyekszik rámutatni, hogy a személyiségpszichológia nagy felismerései legtöbbször idiografikus, hermeneutikai és élettörténeti megközelítések, esettanulmányok nyomán születtek, amelynek során a másik személy és az én megismerése elválaszthatatlanul összefonódik egymással. Ez egyébként nem csak a pszichoanalízisre jellemző, hiszen Murray, Erikson, Maslow és mások is hasonlóképpen alakították ki alapvető elképzeléseiket a személyiség működéséről (Runyan, 2005).

A PSZICHOBIÓGRÁFIA MINT MŰFAJ MEGSZÜLETÉSE – FREUD LEONARDO-TANULMÁNYA

A Bécsi Pszichoanalitikusok Társaságának találkozóin készült jegyzőkönyvek szerint Freud alapvetően úgy vélte, hogy a patográfia képtelen bármi újat kimutatni a vizsgált személlyel (legtöbbször művésszel) kapcsolatban (Mack, 1971). Az ő érdeklődése sokkal inkább arra irányult – mint arra már a három évvel a Leonardo-tanulmány előtt született *Gradiva*-elemzés (2001) utolsó fejezetében is utalt –, hogy megtudja, honnan ered a költői anyag és a művész spontán ismerete a lélek mélységeiről, amit a pszichológus csak oly nagy fáradsággal képes felszínre hozni. A Leonardo-esszé nem az egyetlen, és nem is az utolsó erre irányuló próbálkozása volt Freudnak; évekkel később Goethéről (1917), majd Dosztojevszkijről (1998) is közzölt pszichoanalitikus elemzéseket, ám ezek sem jelentőségükben, sem hatásukban nem közelítik meg a *Leonardo da Vinci egy gyermekkori emlékét*.

A műfajteremtő tanulmányt a megjelenésétől kezdve napjainkig számos komoly bírálat érte. Az elemzés nagy része az úgynevezett „keselyűfantáziára” épül, amelyet Freud Leonardo egyik naplórészlete nyomán bontott ki. A bejegyzés, mely szerint csecsemőkorában állítólag bölcsője szélére telepedett egy keselyű, és farkával megböködte a száját, az egyetlen rész a művész naplójában, ahol gyermekkorról beszél. Freud analitikusi tapasztalatai és az egyiptomi keselyűmitológiára vonatkozó ismeretei nyomán egy rendkívül izgalmas és koherens narratívumot dolgozott ki Leonardo pszichoszexuális fejlődéséről, ami szerinte kimutatható hatást gyakorolt a reneszánsz mester életének alakulására, a művészethez és a tudományhoz való viszonyára. Azonban már Freud életében kiderült, hogy az általa forrásként használt Merezszkovszkij rosszul fordította az olasz *nibio* szót, amely valójában nem keselyűt, hanem kányát jelent. A félrefordítás jelentőségének túlértékelése a mű egészének megítélésében azonban hiba forrása lehet, hiszen „a fantázia pszichológiai jelentőségének szempontjából... végül is lényegtelen, hogy milyen madár volt az, amely Leonardót bölcsőjében meglátogatta” – írja szerkesztői bevezetésében Erős Ferenc, hozzátéve, hogy „egyébként egy 1919-ben betoldott jegyzetben (31. sz. jegyzet) maga Freud is arra a következtetésre jut, hogy a nagy madárnak nem kellett feltétlenül keselyűnek lenni” (Erős, 2001, 117). A pszichobiográfiai értelmezésnek egyetlen, „single cue”-ra történő felépítését a kortárs megközelítések alapvető hibaként tartják számon, akárcsak a pszichopatológiára épülő érvelést (amelybe Freud óvatossága ellenére maga is belecsúszott), és a gyermekkori lelki történések megfelelő mennyiségű adat híján történő rekonstrukcióját is (Schultz, 2005a). Meyer Schapiro (1956) arra mutatott rá, hogy Freud valószínűleg indokolatlanul tulajdonított lélektani jelentőséget a *Szent Anna harmadmagával* című festmény kompozíciójának. Freud szerint ez a szokatlan elrendezés (Szűz Mária Szent Anna öléből dajkálja a gyermek Jézust) azt az élettrajzi tény és lélektani szituációt tükrözi, miszerint Leonardónak két anyja volt, ugyanis pár évig édesanyja nevelte, majd apjához kerülve annak felesége lett a második anyja. Schapiro szerint ez az ábrázolási mód korántsem volt olyan ritka a korban, mint azt Freud feltételezte, ezért a lélektani eredetre utaló magyarázat nem tűnik helytállónak. Schuster (2005) a művészetpszichológiai elemzésekkel kapcsolatban általános érvényűnek tartja, hogy egy adott kor műfaji ábrázolási konvencióinak kimerítő ismerete nélkül nem szerencsés messzemenő lélektani következtetéseket levonni a művek alapján.

A kritikák egyik legmarkánsabb csoportját azok az állítások képviselik, amelyek szerint Freud az elemzés során olyan mértékben azonosult a művésszel, hogy a tanulmányt lényegében az *Álomfejtés* megszületéséhez vezető önanalízis folytatásának kellene tekinteni. Erre már Freud életrajzírója, Ernest Jones is utalt (idézi Wittkower és Wittkower, 1999). Alan C. Elms (1994, 2005), a kortárs pszichobiográfia egyik vezető személyisége szerint ennek az azonosulásnak a háttérében részben Freudnak a saját anyjával kapcsolatos ambivalenciáját kell sejttenünk, aki rajongó erotikus szeretetével ugyanúgy fixálta fiát és megrabolta annak férfiasságát, ahogyan azt Freud Leonardo anyjáról feltételezte értelmezésében. Elms másik elgondolása még merészebb hipotéziseket tartalmaz. Az életrajzok alapján köztudott, hogy Freud felesége, Martha nagyon könnyen teherbe esett, aminek nyomán súlyos egészségügyi komplikációk léptek fel nála (a bőséges gyermekáldás okozta egzisztenciális nehézségekről nem is beszélve). A korabeli fogamzásgátlási módszerek kezdetlegesek és drasztikusak voltak, ezért a Freud házaspár jobb híján a szexuális érintkezés felfüggesztése mellett döntött, aminek következtében Freud aszkétikus életmódra rendezkedett be (erre Angus McLaren is utal, lásd 2002). Elms a Martha húgával, Minnával folytatott állítólagos viszonytal kapcsolatos pletykákat – amelyek feltehetően Jungtól eredtek – határozottan cáfolja, és véleménye szerint Freud a század első évtizedére ténylegesen önmegtartóztatóvá vált (Freud és Minna Bernays kapcsolatáról lásd Rudnytsky, 2011). A rövid idő alatt befejezett Leonardo-elemzés megírására irányuló sürgető, erős belső ösztönzést Elms szerint a homoerotikus libidó előtérbe kerülése (lásd a Wilhelm Fliess-, Jung- és Ferenczi-barátságokat: Jones, 1983; Lohmann, 2008) és annak szublimáció formájában történő elintézési lehetősége adta. Ez utóbbi folyamat számára a Freud szerint hasonló konfliktusokkal küzdő Leonardo alakjával való elmélyült foglalkozás ideális tereppé változhatott. Elms úgy véli, hogy az a kifejezés, amit egy Jungnak 1910-ben írt levélben Freud használ az absztinencia éveit után időszakosan újra fellobbanó ösztönkésztetéseinek leírására – „eroticizmusom indián nyara” –, valójában erre, és nem a tényleges szexuális tevékenység újraéledésére vonatkozik (Elms, 1994, 46).

A Leonardoval való azonosulásban Blum (2001) sokkal inkább a szelf felépítésének lehetőségét látja, ami lehetővé tette Freud számára, hogy egyúttal bővítse a pszichoanalitikus módszer használati lehetőségeit. A Leonardo-tanulmányban – amelynek egyik legnagyobb erénye Vikár György szerint az, hogy „szokatlan világossággal mutatja be a pszichoanalitikus módszert” (Vikár, 1982, 325) – a pszichoanalízis megteremtője a gyermeki pszichoszexuális fejlődésről felvázolt nagy ívű elképzelésének szinte valamennyi koncepcióját felvonultatja. Elemzése az ösztönelméleti megfontolások mellett (az orális fantáziák és az ödipális szexuális kíváncsiság szublimációja) már jövőbe mutató elképzelések csírait is magában foglalja. Blum úgy véli, hogy a megfelelően kidolgozott módszertani és elméleti háttér akkori hiányának ismerete nyomán egyértelmű, hogy a Freud írásában megfogalmazott gondolatok úttörő jelentősége elhalványítja az általa elkövetett naiv hibák következményeit. Amellett, hogy (1) a tanulmányt a Leonardo-témában számos művészettörténész is megkerülhetetlennek tartja, (2) ezt az esszét tekintjük a művészi kreativitás pszichoanalitikus megértésére irányuló első komoly kísérletnek és minden későbbi, hasonló próbálkozás előzmények nélküli ősmintájának. Ezen felül a munkában olyan pszichoanalitikus témák és fogalmak kerülnek bevezetésre, amelyek a későbbi évtizedekben a pszichoanalízis fejlődésében meghatározó jelentőségűvé váltak.

Itt nemcsak a (3) homoszexualitás egy formájának a patogenezisére vonatkozó hipotézisekre kell gondolni, hanem (4) a narcizmus koncepciójára, illetve arra a felismerésre, hogy (5) a preödipális fejlődési fázisnak, az anya-gyerek kapcsolatnak óriási befolyása van az egyéni sors alakulására. Freud szerint Leonardónak sikerült a Mona Lisa mosolyában megragadni a nőből eredő „határtalan gyengédség ígélet” és a „baljóslatú fenyegetés” egyidejű jelenlétét (Freud, 1982, 305). Ez a kettősség, véli Freud, az anya-imágóból ered, és onnan vetül rá a festmény modelljére. Az anyareprezentáció ilyen jellegű ambivalens leképződése olyan későbbi tárgykapcsolat-elméleti fejlődésmoделlekben vált alapkoncepcióvá, mint amilyen Melanie Kleiné vagy Edith Jacobsoné (Fónagy és Target, 2005; Mitchell és Black, 2000).

Freud sürgetettségét azonban más szempontok is vezérelhették. Érdekes prioritási kérdéseket vet fel az a tény, hogy a homoszexualitásnak az esszéiben elemzett változatával kapcsolatban Freud a tanulmány 43. lábjegyzetében utal Isidor Sadgernek, a korai pszichoanalízis egyik fontos alakjának a kutatásaira. Sadger homoszexuálisok analízise nyomán hangsúlyozta az anya korai hatásának a szerepét a beállítódás kialakulásában, emellett azonban – Paul Nacke nyomán – ő használta az analitikusok közül először a „narcizmus” kifejezést. Sadgernek nagy szerepe volt a pszichobiográfiai módszer kialakulásában is. A Leonardo-tanulmány évében, 1910-ben megjelentetett egy pszichoanalitikus biográfiát Heinrich von Kleistről, sőt már két évvel korábban, 1908-ban is írt egyet Conrad Ferdinand Meyerről (Mijolla szerk., 2005). Elképzelhető, hogy Freud saját művészetpszichológiai írása megjelentetésével kapcsolatos sietsége valójában a bécsi mester számára kitüntetett jelentőségű elsőbbségi kérdésekkel áll összefüggésben.

A KLASSZIKUS PSZICHOBIOGRÁFIA VIRÁGZÁSA ÉS HANYATLÁSA

Freud úttörő kutatásait követően a módszert az analitikusok egyre szélesebb körben kezdték alkalmazni művészeti alkotások és a művészek személyiségének elemzésére. 1912-től Otto Rank és Hanns Sachs szerkesztésében megjelent az *Imago* című folyóirat, „kizárólag a pszichoanalízisnek a szellemi alkalmazása számára” (Freud, 1990, 130). A folyóirat adott teret azoknak a pszichoanalitikus munkáknak, amelyek a vele határos szellemtudományi ágakkal (antropológia, filozófia, irodalom, teológia, nyelvészet) való átfedéseket és a lehetséges kapcsolódási pontokat vizsgálta. Az *Imago* 1937-ig létezett, és a művészeti témákkal foglalkozó írások legfontosabb kérdései Schönau (1998) szerint (1) a művész és a neurotikus rokonságának kimutatása; (2) az életrajz és a művek összefüggéseinek taglalása; valamint (3) a patográfia és a pszichobiográfia módszerének legitimizálása volt.

A korai pszichoanalitikusok közül számosan írtak pszichobiográfiai elemzéseket, például a már említett Isidor Sadger, de születtek írások Shakespeare-ről és a Hamletről (Jones), Wagnerről (M. Graf), IV. Amenhotepről (Karl Abraham) és Lutherről (P. Smith). A kibontakozóban levő módszerről a tízes években számos áttekintő tanulmány született, például Dooley *Psychoanalytic study of genius* című 1916-os tanulmánya (Runyan, 2005). A pszichobiográfia fellendülése nagy ellenállást váltott ki a művészetet kedvelők körében, mivel a szerzők – elsősorban az irodalmat – „úgy kezelték, mint valamiféle könnyen hozzáférhető múzeumot,

amelynek kiállítási tárgyait új hipotézisek bizonyítására használták” (Schönau, 1998, 32). Ezek a hipotézisek leginkább pszichopatológiai jellegűek voltak. A pszichoanalízis korai személyiségkonceptióiban és művészet szemléletében a patográfiai elem meghatározó tényezőnek számított, így nem véletlen, hogy a pszichobiográfiai vizsgálatok klasszikus korszakában, a 20. század első felében a patográfiai tényezők az elemzések lényeges részét alkották. Az egyik legismertebb ilyen jellegű munka Marie Bonaparte hercegnő 1933-as, Edgar Allan Poe-ról írt 700 oldalas, monumentális munkája volt, amelyben az analitikusnő többek közt az amerikai író-költő feltételezett nekrofiliaja alapján vont le következtetéseket. „Edgar Allan Poe pszichopata volt, nem perverz. Habár a hosszan tartó gyermekkori traumák nekrofiliaát eredményeztek nála, ez félig elfojtott, félig szublimált nekrofilia volt. Ebben a tényezőben találjuk a kulcsot pszichoneurózisához, karakteréhez, életéhez és munkásságához” – írta Bonaparte (idézi Warner, 1991, 454). Bonaparte hercegnő könyvével egy időben született meg az első hazai próbálkozás: Szilágyi Géza költő, „a magyar Baudelaire”, aki Ferenczihez járt kiképző analízisbe, a Ferenczi halálakor megjelent *Lélekelemzési tanulmányokban* publikálta *Vajda János pokla* című pszichobiográfiai tanulmányát (Szilágyi, 1993).

A pszichobiográfia e formáját számos bírálat és kritika érte, nemcsak a patomorfizálás, hanem a megbízhatatlan adatkezelés és a dogmatikus értelmezések miatt is. Az amerikai analitikus, Edmund Bergler neve valószínűleg azért lett ismertebb szélesebb körben, mert olyan jelentős korabeli irodalomkritikusok reflektáltak elrettenve munkásságára, mint Lionel Trilling (1979) vagy Malcolm Cowley (1976). Bergler elemzéseiben az írói kreatív tevékenységet az orális fixációra és pszichikus mazochizmusra épülő neurózisként írta le, amely az alkoholizmushoz és a homoszexualitáshoz hasonlít, és gyakran együtt is jár azokkal (Bergler, 1947). Az 1950-es években a pszichoanalízisen belül is megjelentek olyan markáns törekvések, amelyek megpróbálták tisztázni a pszichobiográfia lehetőségeit és tudományos státuszát. A pszichoanalitikus művészetpszichológia kiemelkedő alakja, Ernst Kris 1952-es *Psychoanalytic explorations in art* (2000) című klasszikusának *The image of the artist* című fejezetében kimutatta, hogy a reneszánsz kortól kezdve az életrajzi szerzők mindig akkor tettek utalást a művész gyermekkorára, amikor személyiségének speciális és kivételes természetét igyekeztek demonstrálni. Kris Giotto és Dante korabeli életrajzainak példáján keresztül mutatja be, hogyan vált ez a formula népszerűvé és széles körben elterjedtté, és hangsúlyozza, hogy az erre való írói és olvasói fogékonyság pszichológiailag a freudi „családragénnyel” (Freud, 2003) és a ranki „hős születésének mítoszával” (Rank, 1914) kapcsolatos fantáziákból származtatható. Ehhez társul még „a gyermek képességeinek túlértékelésére irányuló általános készség”, hogy azokat „különlegesnek és egyedülállónak ismerjük el”, amely „attitűd nyilvánvaló módon kapcsolódik ahhoz, hogy igyekszünk jövőre vonatkozó jóslásokat tenni a gyermek viselkedési megnyilvánulásai alapján... A narcizmus bűvöletében élünk” (Kris, 2000, 72). Ezek a lélektani tényezők a tehetség felfedezésének legendáját is befolyásolják, illetve azt is, ahogyan a különböző forrásokból nyerhető adatokat feldolgozzuk. Kris szerint a művész mitológiája a különféle pszichológiai, társadalmi és történeti tényezők egymásra hatásának következtében alakult ki, amely nagyban befolyásolta a művészek életrajzírásának hagyományait, így a pszichológiai szempontú biográfiát is.

Néhány év múlva David Beres igyekezett tisztázni a pszichobiográfia helyzetét *The contribution of psychoanalysis to the biography of the artist – commentary on methodology*

(*A pszichoanalízis hozzájárulása a művész életrajzához – kommentár a módszerről*) című cikkében (Beres, 1959). Beres szerint az analitikusnak határok közé kell szorítani az érdeklődését, és ügyelnie kell arra, hogy elemzése során őrizkedjen a tárgyával való azonosulástól, miként attól is, hogy esetleges tudattalan, hosztilis érzéseit helyezze át rá. A klinikai tapasztalat felhasználható az élettörténet adatainak újraértelmezésekor, ám egyrészt a ténynek elfogadott adatról kiderülhet, hogy csupán mítosz, másrészt az értelmezés plauzibilitását nem szabad összekeverni a bizonyossággal. Az alkotásokban kimutatható sajátosságok összefüggései a feltételezett gyermekkori eseményekkel korántsem maguktól értetődők; Beres példaképp az angol analitikusnő, Ella Sharpe Shakespeare személyiségével és korai élményeivel kapcsolatos spekulációira utal, amit Sharpe az író alkotásai és az életéről hozzáférhető adatok alapján rekonstruált. Ugyancsak problematikus lehet, ha a pszichoanalitikus tudást nem analitikusok próbálják hasznosítani művészeti kérdések megválaszolásában. Ilyen esetekben tipikus hiba lehet a túlzott általánosítások felhasználása, például hogy egy vers preödipális vagy ödipális konfliktusokat fejez ki, ami túl sokat nem tesz hozzá a megértéshez, vagy annak a megállapítása, hogy a művész neurotikus vagy pszichotikus problémáktól szenvedett. A laikusok mélylélektani elemzéseit, mondja Beres, sok esetben megmaradtak a pszichoanalízis művészetfelfogásának azon a korai szintjén, amikor az analitikusok az álomfejtés mintájára a tudattalan konfliktusok jelenlétét igyekeztek kiolvasni a művek „manifeszt” tartalmából.

Annak ellenére, hogy a Kris és Beres tollából megjelenő belső kritikák felhívták a figyelmet a módszertani tisztázás és a patomorfizáló szemlélettől való eltávolodás fontosságára, a klasszikus pszichobiográfia a század közepére elvesztette népszerűségének és hitelének jelentős részét. A nomotetikus megközelítésű személyiségkutatás ötvenes évektől kezdődő diadalútjának a nyomán a dinamikus kiindulású élettörténet-elemzés – leszámítva Erikson munkáit (1968, 1991) és az annak nyomán kibontakozó „pszichohistóriai” irányzatot (Botond, 1991) – néhány évtizedre marginalizálódott tudományos módszerré vált.

AZ IDIOGRAFIKUS SZEMÉLYISÉGGKUTATÁS 20. SZÁZADI HAGYOMÁNYAI

Amikor a 20. század utolsó évtizedeiben új erőre kapott a pszichobiográfiai megközelítés, az elméleti és módszertani alapok újradefiniálásakor egyrészt fontosnak tűnt a tradicionális pszichoanalitikus biográfiához való viszony tisztázása (mi az, ami megtartható, mi az, amit korrigálni kell), másrészt annak az átgondolása, hogy a pszichoanalízis mellett milyen más teóriák és eljárások kaphatnak helyet a modern, magát kimondottan eklektikusként definiáló pszichobiográfia eszköztárában. Ez utóbbi esetében elsősorban azon szerzők munkássága jöhetett szóba, akik (1) a személyiség idiografikus megközelítését alkalmazták munkásságuk során; (2) jellemző volt rájuk egyfajta nyitott, integratív szemlélet, ami modelljeiket rugalmassá tette és (3) kifejezett elképzeléseik voltak a személyiségkutatás módszertanával kapcsolatban. Runyan (1997, 2005) úgy véli, hogy ezek a koncepciók a Cronbach által definiált kétféle tudományos pszichológiai megközelítés (korrelációs és kísérleti) mellett egy harmadik csoportot alkotnak, amelyet ő „történeti-interpretatív pszichológiának” nevez. „A narratív módszereket alkalmazó történeti-interpretatív pszichológiát – írja Runyan – a klinikai esettanulmányokban,

a pszichobiográfiában és az élettörténetek tanulmányozásában használják meghatározott szociális, kulturális és történeti kontextusban” (2005, 21). A következőkben röviden utalnék azoknak az amerikai személyiségpszichológusoknak a munkásságára, akik a 20. században hozzájárultak az idiografikus személyiségkutatás és az élettörténet-elemzés fejlődéséhez.

(a) Gordon W. Allport, aki 1930 és 1967 közt a Harvard Egyetem egyik vezető személyiségkutatója volt, enciklopédikus munkájában, *A személyiség alakulásában* (1980) 11 csoportba sorolta azokat a pszichológiai eszközöket, amelyek a személyiség vizsgálatára alkalmasak. Ezen belül a 3. csoport a „Személyes dokumentumok és esettanulmányok” elnevezést kapta, amelyek az élettörténet-elemzésekben adatforrásként hasznosíthatók. Idetartoznak az (a) önéletrajzok, (b) naplók, (c) levelek, (d) nyílt kérdőívek (nem a standardizált tesztek), (e) a szóbeli beszámolók, például az interjúk és (f) bizonyos irodalmi alkotások. Ezek az úgynevezett első személyű dokumentumok, amelyek mellett használhatunk még harmadik személytől származó beszámolókat is, például (g) esettanulmányokat, (h) élettörténeteket, (i) életrajzokat. Az első személyű dokumentumok esetében Allport több mint egy tucat, az írás megszületésénél szerepet játszó lehetséges motívumot említ (védekezés, irodalmi igény, katarzis stb.), amit az elemzőnek feltétlenül tisztáznia kell. Az, hogy a dokumentumelemzés és az esettanulmány-írás során a pszichológusok nem minden esetben lépnek túl a mindennapi lélektani gondolkodás színvonalán, még nem jelenti azt, hogy meg kellene kérdőjelezni a módszer tudományos alkalmazhatóságát és hasznát. Allport szerint igazából ez az egyetlen dimenzió, amin keresztül az egyéniség feltárulkozik: „ki tagadhatja, hogy éppen az élettörténet az, amiről beszélünk, ha az emberi személyiség szóba kerül?” (i. m., 428–429).

(b) Nem túlzás azt állítani, hogy a 20. századi amerikai idiografikus személyiségkutatás nagyrészt a *Thematic Apperception Testet* megalkotó Henry Murray „köpönyegéből” bújtt elő. Murray eredetileg biológus volt, de harmincas évei elején, 1926 körül egyidejűleg három olyan találkozás történt az életében, aminek következtében az USA egyik legnagyobb személyiségpszichológusává érett. Beleszeretett Christiana Morganbe (aki Rosenzweig szerint gyakorlatilag a TAT-teszt értelmi szerzője volt, lásd Duncan, 2002a), ezzel összefüggésben megismerkedett a jungi pszichológiával és később magával Junggal is. Európába utazva Murray hajón átszelte az Atlanti-óceánt, rátalált a Moby Dick írójára, Herman Melville-re. A róla írt pszichobiográfia Murray első pszichológiai témájú munkája lett, és a kérdés egész életén át foglalkoztatta (Elms, 1994; Taylor, 2009). Bár sosem fejezte be Melville biográfiáját, a témában megjelent négy közleménye Barresi és Juckes szerint „feltehetően a legsikeresebb kísérlet, amit pszichológus tett annak érdekében, hogy behatoljon egy irodalmi géniusz kreatív elméjébe” (1997, 705). Murray perszonológiaként elhíresült elképzeléseit nagyszabású munkájában, az 1938-as *Explorations in personality*-ben (2008) mutatta be a nagyközönségnek; a könyv módszertani részében olyan neves pszichológusok működtek közre társszerzőként, mint az effektancia-kompetencia motívum kidolgozójaként ismert Robert White, a *Picture Frustration Testet* (PFT) kidolgozó Saul Rosenzweig, vagy a magát akkoriban még Erik Homburgerként azonosító Erik H. Erikson. Murray ezt követően évtizedeken át a Harvard vezető személyiségpszichológusa volt, tanítványai közé tartozott motivációs személyiségelméletét továbbfejlesztő David Winter

és David McClelland, a Berkeley-n megalapított, igen jelentős *IPAR (Institution of Personality Assessment and Research)* első igazgatója, Donald MacKinnon, a modern affektuselmélet jeles képviselője, Silvan Tomkins, a „nem kívánt én” kutatásával foglalkozó Daniel Ogilvie, vagy korunk egyik vezető narratív személyiségpszichológusa, Dan P. McAdams. A perszonológia a pszichoanalízis mellett a kortárs pszichobiográfia legfontosabb elméleti és módszertani alapját jelenti.

(c) A Murray köreiből indult Saul Rosenzweig harvardi éveit követően a Freudot egykor vendégül látó worcesteri Clark Universityn dolgozta ki a *Picture Frustration Testet* 1938 és 1943 közt. Ezt megelőzően, 1936-ban papírra vetett egy profetikus tanulmányt *Some implicit common factors in diverse forms of psychotherapy* címmel, amelyben – a pszichoterápia történetében először – rámutatott arra, hogy a különböző terápiás módszerek ugyanazon problémák esetében egyaránt hatékonyak lehetnek. A hatás jelentős részben ugyanis nem a terápiás technikából, hanem az olyan közös tényezőkből (common factors) fakad, mint amilyen például a terapeuta személyisége (Duncan, 2002b). Rosenzweiget erősen foglalkoztatta az irodalom, a kreativitás és a történelem, valamint a személyiség egyedi sajátosságainak tanulmányozási lehetőségei. Az ötvenes évektől kezdve igyekezett egységes szemléletbe integrálni elképzeléseit, amit „idiodinamikának” (idiodynamics) nevezett el. Az egyediség tanulmányozásában az élettörténetre és az egyén dinamikus fejlődésére helyezte a hangsúlyt. Az idiodinamikai megközelítés – Duncan meghatározása szerint – „az élettörténet dinamikájára fókuszál a biogenetikus és kulturális környezeti hatások kölcsönhatását tanulmányozva az individuális történések mátrixában, és a kreatív folyamatra koncentrálnak” (Duncan, 2002a, 36). Az idiodinamikai szemlélet kidolgozása után Rosenzweig számos pszichobiográfiai könyvet publikált, például Freud amerikai útjáról, Henry és William Jamesről, Herman Melville-ről, Nathaniel Hawthorne-ről és Lewis Carrollról.

(d) Erik H. Erikson pszichoanalitikus tevékenysége mellett tagja volt Murray legendás Harvard-beli kutatócsoportjának és dolgozott az *IPAR* kötelékében is (Alexander, 2005). Erikson kutatásai során arra felismerésre jutott, hogy „a pszichoanalitikus módszer lényegét tekintve történelmi módszer” (Erikson, 2002, 19). Ennek nyomán úttörő jellegű kísérletbe kezdett: élettörténeti elemzéseken keresztül megpróbálta megragadni az egyéni pszichikum és a történelmi közeg kölcsönhatását. Erikson először az 1950-ben megjelenő *Gyermekkor és társadalomban* (2002) mutatta be, hogy egy történelmi (Hitler) és egy irodalmi alak (Gorkij) ifjúkorának pszichoanalitikus elemzése nyomán hogyan lehet általános érvényű megállapításokig eljutni egy adott kor és közeg mentalitására vonatkozóan. Ezzel túl is lépett a hagyományos értelemben vett pszichobiográfia keretein: az 1958-as *A fiatal Luther* című nagy hatású könyvét (magyarul 1991) nemcsak a pszichobiográfusok tartják nagy becsben (Alexander, 2005), hanem Norman O. Brown 1959-es *Life against death*-ével együtt az úgynevezett *pszichohistoria* egyik alapító írásaként tartják számon (Botond, 1991). Ebben a művében Erikson arra vállalkozott, hogy demonstrálja, hogy „hogyan válik az egyéni »eset« fontos, sőt történelmi eseménnyé” (Erikson, 1991, 18). Az eriksoni pszichohistoria és a pszichobiográfia kutatási területe kétségtelenül átfedésben van egymással. A pszichohistoria „a pszichológia (különösen

a pszichoanalízis) alkalmazása a múltra vonatkozó kutatásokban. Hol régen volt híres embe-
reket fektet a képzeletbeli pszichoanalitikus díványára, hol a család és a gyermekkor történe-
ti variációit vizsgálja [...] hol pedig a tömegek, társadalmi csoportok dinamikája mögötti pszi-
chés rugókat igyekszik megtalálni” (Botond, 1991, 12). Ezen definíció – amely explicite utal
pszichohistóriai megközelítések három vizsgált területére – a pszichobiográfiát a pszicho-
história részterületeként kezeli. Ezt támasztja alá Erikson felfogása is, hiszen mielőtt 1969-ben
megjelentette volna másik jelentős pszichobiográfiáját (*Gandhi's truth. On the origins of militant
nonviolence*), kutatásainak módszertanát egy évvel korábban *On the nature of psychohistorical
evidence. In search of Gandhi* címen publikálta (1968). A kortárs pszichoanalitikus defini-
ciók Eriksonnal szemben inkább azt hangsúlyozzák, hogy az átfedések ellenére lényegi kü-
lönbségek vannak a pszichohistória és a pszichobiográfia közt. „A pszichobiográfia a pszicho-
história jelentős eszköze a vezető történelmi személyek tanulmányozásában. Ám a kettő nem
tekinthető azonosnak, mivel a pszichohistória főképp a csoportviselkedéssel foglalkozik”
(Shiner, 2005, 1388). A modern pszichobiográfia egyáltalán nem reflektál a pszichohistóriára
(Schultz szerk., 2005), feltehetően azért, hogy a szélsőséges Lloyd De Mause-féle iskola
(Botond, 1991) nyomán meglehetősen szalonképtelenné vált irányzattól elhatárolódjék.

1968-as cikkében Erikson azt igyekezett tisztázni, hogy a pszichoanalitikus és történelmi ku-
tatások metszéspontjába helyezhető „pszicho-históriai” vizsgálatoknak milyen módszertani elve-
ket kell követnie. Amellett, hogy a kutató alkalmazza Freud alapvető felfedezéseit – elfojtás, ambi-
valencia, gyermekkori élmények – a vizsgált személy szövegeinek olvasásakor (miként ő is tette
Luther írásainak és Gandhi önéletrajzának elemzése során), figyelembe kell vennie, hogy az ön-
életrajz szerzője tudatlan viszontáttételi reakciókat alakíthat ki tanulmányozójában. Erikson sze-
rint ezek alól még a legkiválóbban képzett történész sem tudja kivonni magát, hiszen legtöbbször
tudtán kívüli motivációk hatására emel ki, hogy figyelmen kívül, szeretet vagy gyűlölet bizonyos dol-
gokat vizsgált személyével kapcsolatban. Ebből a szempontból az analitikus még előnyben is érez-
heti magát, mivel a kiképző analízise következtében többé-kevésbé rálátása van e torzító moti-
vumokra. A kutatónak ezért nem csak azt kell tisztáznia, hogy az önvallomások írója és annak
közössége életében milyen funkciót töltenek be a vizsgált feljegyzések, hanem azt is, hogy az ő
saját élete és közössége számára milyen jelentéssel bírnak azok (1. táblázat).

1. táblázat. Amit a pszichohistóriai (~pszichobiográfiai) elemzés során tisztázni kell (Erikson, 1968)

A feljegyzések funkciói			Az elemzés funkciói		
	<i>aktuálisan</i>	<i>folytatólagosan</i>		<i>aktuálisan</i>	<i>folytatólagosan</i>
Személyes	A rögzítő életszakaszában és általános állapotában	A rögzítő élettörténetében	Személyes	Az elemző életszakaszában és általános állapotában	Az elemző élettörténetében
Közösségi szempont	A rögzítő közösségének állapotában	A rögzítő közösségének történetében	Közösségi szempont	Az elemző közösségének állapotában	Az elemző közösségének történetében

Erikson szerint ezt a diagrammatikus formulát magában az elemzésben is fel lehet használni, például akkor, amikor történeti analógiát keresünk a vizsgált személy élete egy momentumának vagy egészének az értelmezésekor. Ilyen esetben az összehasonlított személyek aktuális és élettörténeti helyzetét, illetve környezetük aktuális és történeti állapotát kell összevetni egymással. Ebben az elemzési módszerben egyébként felfedezhető a mai „multiple case” pszichobiográfia (Isaacson, 2005) előképe is.

(e) Napjaink egyik vezető amerikai személyiségpszichológusa, Dan McAdams a narratív pszichológiát és a murray-i hagyományokon nyugvó perszonológiát integrálja az eriksoni identitáskutatással. A nyolcvanas években bontakozott ki munkássága; számos, a témába vágó könyve jelent meg, például a *Power and intimacy: identity and the life story* (1988) és az R. Ochberggel szerkesztett *Psychobiography and life narratives*. McAdams szerint személyiség számára a célt és az egységet (identitás) az élettörténetből származtatható dinamikus narratívák biztosítják. Megalkotott egy pszichobiográfiai elemzésre kiválóan alkalmazható, és empirikusan letesztelt strukturális modellt, amely szerint az identitást alkotó élettörténeteket négy elsődleges (nukleáris epizódok, imágók, ideológiai háttér, generativitási forgatókönyv) és két másodlagos (tematikus vonalak, narratív komplexitás) változó határozza meg, amelyek kölcsönösen befolyásolják egymást (McAdams, 1988). (Erre később még visszatérek.) McAdams emellett fokozott erőfeszítéseket tesz a személyiségelméletek hierarchikus modell alapján történő integrációjára (McAdams és Pals, 2007), valamint a modern pszichobiográfiai és személyiségkutatási irányzatok egymáshoz közelítését is szorgalmazza (McAdams, 2005).

(f) A modern pszichobiográfia megszületése időben összekapcsolódott az amerikai pszichoanalízisnek a szelfpszichológia formájában történő megújulásával. Ezen áramlatok közt fontos összekötő kapocs a Robert Stolorow – George Atwood szerzőpáros munkássága (Karterud és Monsen eds., 1999). Stolorow Murray egyik legjelentősebb követőjénél, a pszichobiográfia történetében is kiemelkedő szerepet játszó Robert W. White-nál írta PhD-dolgozatát a Harvardon, majd az 1970-es években a Rutgers Universityre került. Itt dolgozott egy másik kiváló Murray-tanítvány, az affektuskutató Silvan Tomkins asszisztensével, George Atwooddal. Tomkins nagyhatású affektus- és forgatókönyv-elméletet fejlesztett ki, amely komoly szerepet játszott pszichoanalitikus szelfpszichológia ösztöntant lecserélő motivációs elgondolásaiban (Karterud és Monsen eds., 1999), forgatókönyv-modellje pedig állandó hivatkozási pontja a kortárs pszichobiográfusoknak (McAdams, 2005; Schultz, 2005c). Tomkins hatására jött létre a szoros együttműködés Stolorow és Atwood közt. Közös munkásságuk a szubjektivitás természetének feltárására irányul, melynek során igyekeznek integrálni a pszichoanalízist a hermeneutikával, a fenomenológiával és az egzisztenciálfilozófiával. Hangsúlyozzák, hogy a pszichoanalízisnek szakítania kell pozitivista örökségével és az emberi szubjektivitással, a személyes élmény és viselkedés értelmével kell foglalkoznia (Stolorow és Atwood, 1984). Így találkozott össze Heinz Kohutnak *A szelf helyreállítása* című könyvében (2007) kifejtett „tisztá pszichológiát” követelő programjával, és ezt integrálva létrehozták a pszichoanalitikus szelfpszichológia egyik markáns irányzatát, az „alanyköziség elméletét” (Karterud és Island, 1999). *Faces in a cloud. Subjectivity in personality theory* című 1979-es könyvük, amelyben

a 20. századi meghatározó személyiségelméletek szubjektív meghatározottságát mutatták ki, fontos hivatkozási pont a modern pszichobiográfiai irányzat szerzőinél (Elms, 2007; Runyan, 1997), Atwood Kyle Arnolddal írt munkája Nietzsche-ről (2005) pedig helyett kapott a már többször említett 2005-ös *Handbook of psychobiography*-ban.

A „NARRATÍV FORDULAT” ÉS A PSZICHOBIOGRÁFIA RENESZÁNSZA

Az egyéni életek tudományos vizsgálatának az igénye és csak a hetvenes évek kritikai hangjainak (Carlson, 1971) felerősödése nyomán, illetve a „narratív fordulat” (Bruner, 2005; Hargitai, 2007; László, 2005; McAdams, 1988) következtében került újra fókuszba. A pszichobiográfia, mint műfaj újraéledése e folyamatok hatására a nyolcvanas években kezdődött James Anderson, William Runyan, Alan C. Elms, Dan McAdams és mások úttörő munkái nyomán. Az elmúlt két évtizedben – főként az Egyesült Államokban – a narratív perspektíva népszerűvé válásával valóságos reneszánsza alakult ki a pszichobiográfiai kutatásoknak (Barenbaum és Winter, 2003). A *Journal of Personality* 1988-ban tematikus pszichobiográfia-számmal jelentkezett McAdams, Elms, Anderson, Runyan, Irving Alexander, Rae Carlson, David Winter, Richard Ochberg és mások írásaival, ami később *Psychobiography and life narrative* címmel könyv formájában is megjelent. 1994-ben Elms publikálta *Uncovering lives* című könyvét (Elms, 1994), Runyan *Studying lives: psychobiography and the structure of personality psychology* című tanulmánya pedig helyet kapott az amerikai akadémiai kiadó monumentális *Handbook of personality psychology* című kiadványában (Runyan, 1997). Az ezredforduló után egyre több folyóirat és kézikönyv vált nyitottá a pszichobiográfia irányába: 2007-ben már a tekintélyes The Guilford Press által megjelentett *Handbook of research methods in personality psychology* is tartalmazott pszichobiográfiai fejezetet, Alan C. Elms *Psychobiography and case study methods* című írását (Elms, 2007). Az évtized közepére megszületett a törekvések első szintézise, a William Todd Schultz szerkesztette *Handbook of psychobiography* McAdams, Runyan, Elms, Alexander, Ogilvie, Atwood és mások közreműködésével (Schultz ed., 2005a). Az „új” pszichobiográfia sikerei elősegítették a pszichoanalitikus hagyomány újjászületését és átalakulását is. Az *Annual of Psychoanalysis* 2003-as számát a szerkesztők a pszichobiográfia-nak szánták, amelynek szerzőgárdája némi átfedést mutat a pszichoanalízisnek nem elkötelezett *Handbook of psychobiography*-éval (James Anderson, Alan C. Elms, William Runyan). Az újabb analitikus próbálkozások eltávolodtak az eredeti freudi ösztönelmélettől és az egopszichológiai formalizmustól, és tárgykapcsolat-elméleti és szelfpszichológiai koncepciókkal gazdagodott. Anderson néhány évvel ezelőtti tanulmánya (2003) például Winnicott, Kernberg és Kohut munkáinak felhasználását javasolja a pszichoanalitikus biográfusok számára.

A modern pszichobiográfiai megközelítés fejlődése ezzel azonban koránt sem állt meg, hanem további formálódási lehetőségeket rejt magában. Elms (2007) szerint a legszembetűnőbb tendencia, hogy az egyénre irányuló érdeklődés elmozdulni látszik a hasonló esetek összehasonlító vizsgálata felé („multiple case psychobiography”, Isaacson, 2005). Emellett a felhalmozódó idiografikus kutatási eredmények olyan adatbázis kialakulásához vezethetnek, amely lehetővé teszi majd a biográfiai kategóriák összehasonlító vizsgálatát. Elms hangsúlyozza,

hogy ennek felhasználása során a kvantitatív kutatástól és a statisztikai próbák használatától sem kell majd elzárkózni, mivel ez nem jelent visszatérést a sokat bírált nomotetikus állásponthoz.

A KORTÁRS PSZICHOBIOGRÁFIA ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI VONATKOZÁSAI

Miben nyújt újat a kortárs pszichobiográfia a korábbi előzményekhez képest? Először is a szerzők igyekeztek tisztázni a „rossz hírbe” keveredett klasszikus módszerhez való viszonyukat, hiszen legtöbbször az ez ellen megformálódott, részben jogos kritikák nyomán szokták kétségbe vonni az irányzat létjogosultságát. Schultz (2005b) szerint a rossz pszichobiográfiák létezése nem mond semmit a pszichobiográfiáról általánosságban, és az elkövethető hibák ismeretében könnyebben lehetséges kiváló elemzéseket írni (2. táblázat).

2. táblázat. A jó és a rossz pszichobiográfia jellemzői (Schultz, 2005a)

A jó pszichobiográfia jellemzői	A rossz pszichobiográfia jellemzői
Meggyőzőerő	Patográfiai jelleg
Megfelelő narratív struktúra	Egyetlen nyomra építő következtetések
Átfogó jelleg	Rekonstrukciók
Az adatok konvergenciája	Redukcionizmus
Azonnali koherencia	Szegényes elméleti háttér
Logikusság	Szegényes narratív struktúra
Konzisztencia	
Életképesség	

Runyan (1997) már a nyolcvanas és kilencvenes években felhívta a figyelmet a pszichobiográfiával kapcsolatban a redukcionizmus veszélyeire, a korai életesemények rekonstrukcióinak buktatóira, illetve a gyermekkori hatások túldimenzionálásának és a későbbiek figyelmen kívül hagyásának káros következményeire. Kiemelten foglalkozott azzal is, hogy hogyan lehet kritikailag értékelni az alternatív pszichobiográfiai magyarázatokat (Runyan, 2005b). Van Gogh fűtörténetének tucatnál több, zömmel pszichoanalitikus magyarázatát összevetve felteszi a kérdést: hogyan lehet a rendelkezésre álló adatok alapján eldönteni, hogy melyik magyarázat állhat közelebb az igazsághoz? Szerinte azok a magyarázatok és értelmezések elfogadhatók, amelyek (1) logikusan hangzanak; (2) széles hatókörűek, vagyis számba veszik a kérdéses események jó néhány talányos aspektusát; (3) túlélnek a tesztelést vagy a cáfolatukra tett kísérleteket; (4) összhangban vannak számos rendelkezésre álló, releváns bizonyítékkal; (5) felülről támogatottak, vagyis konzisztensek az emberi működésről vagy az adott személyről való tudásunkkal; és (6) megbízhatóságuk vetekszik az alternatív magyarázatokéval.

a) Elméleti háttér

„A pszichobiográfiát ért leggyakoribb kritika minden bizonnyal a pszichoanalitikus elmélethez fűződő súlyos függőségi viszonyra vonatkozik” – írta Alan C. Elms (1994, 9). Az analitikus meg-

közelítés az élettörténet alakulását alapvetően meghatározó érzelmi kérdéseket helyezi a középpontba, és a pszichobiográfiai elemzés nem működőképes e szemlélet nélkül. A pszichobiográfusnak azonban ennél gazdagabb elméleti arzenál áll a rendelkezésére. Elms (2007) Erikson fejlődési modelljét, Murray szükségleteket hangsúlyozó teóriáját és annak McClelland- és Winter-féle kiegészítéseit, illetve Tomkins scriptelméletét hozza fel példaképp. Runyan (2005) történeti kontextusban mutatja be, hogy az élettörténetek tanulmányozására hogyan hatottak különféle elméletek és módszerek a 20. század során az alapvető pszichoanalitikus elképzelésektől (Freud) a perszonológiai hagyományon át (Allport, Murray, White) egészen a mai narratív modellekig (McAdams, Wiggins). McAdams (2005) szerint a pszichobiográfiai szerzőinek még a jelenleginél is sokkal bátrabban kellene meríteniük egyes személyiségpszichológiai koncepciókból. Ennek során azonban figyelembe kell venniük a személyiség három működési szintjét (vonások, jellegzetes alkalmazkodási formák, élettörténetek), amelyek mindegyikének fontos szerepe lehet az élettörténet alakulásában és a személyiség megértésében, használatuk azonban más és más elméleti és módszertani megközelítést igényel. Elms (1994) rámutat, hogy ez a kapcsolat korántsem egyoldalú; a pszichobiográfia és a pszichológia kölcsönösen sokat tehetnek egymásért. Nemcsak az élettörténeti vizsgálatoknak kell a szigorúbb személyiségkutatói módszertani elveket figyelembe venniük, de a személyiségpszichológia is sokat meríthet a pszichobiográfiából, például azt, hogy a statisztikailag szignifikáns jelenségek helyett hasznosabb a személyesen jelentős tényezőket feltárni. Nem árt szem előtt tartani azt sem, hogy sok kiemelkedő elméletalkotó – Freud, Jung, Maslow, Piaget, Erikson, Laing, Murray, Allport vagy Tomkins – egyedi esetekből vagy mindössze néhány eset alapján állította fel nagy hatású modelljét (Schultz, 2005b).

b) Adatkezelési módszerek

A biográfiai vizsgálatok esetén első lépése a téma kiválasztása, ami sok esetben korántsem racionális döntési folyamat eredménye („Hagyd, hogy a téma válasszon téged!” – ajánlja Elms). Ilyenkor – ahogyan már Erikson (1968) is rámutatott – célszerű tisztázni az elemző személyes motivációit, mivel ezek akkor is léteznek, ha nem akarunk tudomást venni róluk, és óhatatlanul befolyásolják nézőpontunkat. A túlzott szubjektivitás elkerülése végett fontos, hogy az elemzeni kívánt személy ne legyen se túlságosan pozitív (pl. Teréz anya) se túlságosan negatív (pl. Hitler) hatással ránk; a legjobb kiindulási pont az ambivalencia (Elms, 1994). Ezután hozzáférhető adatokat keresünk az illetőről; itt lépnek be a képbe az Allport (1980) által említett első és harmadik személyű dokumentumok (életrajzok, vallomások stb.).

A különféle forrásokból származó adatokat ezután értékelni, szelektálni, csoportosítani és értelmezni kell. Irving Alexander 1988-as *Journal of Personality*-ban megjelent cikkében és 1990-es, Freud, Jung és Sullivan pszichobiográfiájával foglalkozó könyvében (*Personology: method and content in personality assessment and psychobiography*) mutatta be alapvetően pszichoanalitikusan orientált modelljét, amely a biográfiai anyag szervezésében és szelektálásában nyújthat segítséget. Alexander (3. ábra) nyolc olyan jellegzetességet sorol fel, amely a pszichológiai elemzésben hasznosítható, kiemelkedő jelenségre utal az élettörténetben („primary indicators of psychological saliency”). Ezek a gyakoriság, az elsőbbség, a hangsúlyosság, az izolált előfordulás, az egyedülálló mivolt, a befejezetlenség, a hibák, torzítások és

kihagyások, valamint a tagadás (idézi Schultz, 2005c). A Leonardo naplójában előforduló egyetlen gyermekkori utalás például ezek alapján az „egyedülállóság” kategóriájába sorolható.

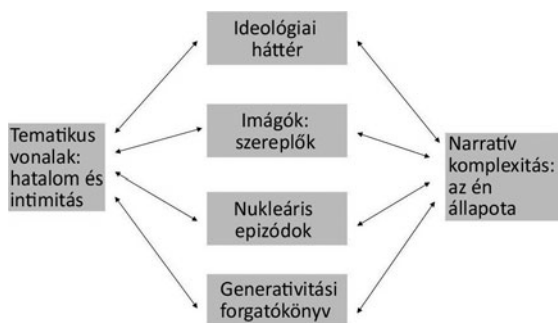
3. táblázat. Az életrajzi adatok értékelését segítő alexanderi és schultzi modell (Schultz, 2005b)

Irving Alexander: a pszichológiai szempontból kiemelkedő jelenségek elsődleges indikátorai	William Todd Schultz: prototipikus szcénákra utaló jelek az élettörténetben
Gyakoriság Elsőbbség Hangsúly Izoláció Egyedülállóság Befejezetlenség Hiba, torzítás, kihagyás Tagadás	Elevenség, érzelmi intenzitás Átható jelleg Fejlődési krízis Családi konfliktus Belevettség

Schultz (2005c) szerint Alexander elgondolásai nyomán tömémentelen mennyiségű kiemelkedő momentumot lehet azonosítani. De honnan tudhatjuk, hogy ezek közül melyik az, amelyik igazi kulcsmotívum lehet az illető személy életében? Azokat az élettörténeti eseményeket és emlékeket, amelyek feltehetően ilyen minőséget hordoznak, Schultz prototipikus szcénának nevezi, és feltevése szerint ezek modell-értékűek lehetnek a vizsgált egyén személyiségének megértésében. Ezekben a szcénákban számos, a vizsgált személy élete szempontjából kiemelkedő fontosságú motívum és konfliktus sűrűsödik össze. Minden prototipikus szcénája alexanderi értelemben kiemelkedő, de nem minden kiemelkedő esemény prototipikus. Schultz öt sajátosságot sorol fel, amelynek nyomán a szcénák azonosíthatóak: az érzelmi intenzitás, az átható jelleg, a fejlődési krízishez és a családi konfliktusokhoz kapcsoltság, és a protagonista bele-vetettségi érzése (3. ábra). Feltételezhető ezek alapján, hogy a 24 éves Salvador Dalí 1929-es találkozása későbbi feleségével, Galával kimeríti a prototipikus szcénák kritériumait, mivel annak igen jelentős érzelmi, családi és művészi következményei voltak (Kőváry, 2008).

A narratív irányból közelítő Dan McAdams élettörténet-elemzési modellje – amelyet könyvében (1988) Erikson *Fiatal Lutherjének újraértelmezése* nyomán mutat be – 4 elsődleges (nukleáris epizódok, imágók, ideológiai háttér, generativitási forgatókönyv) és 2 másodlagos (tematikus vonalak, narratív komplexitás) változót tartalmaz. Ezek egymással kölcsönhatásban állnak (4. ábra). A pszichobiográfiai elemző munka során ezen változók és egymásra tett hatásuk az egyén élettörténetében kimutathatók, amely nagy segítséget nyújthat az életrajzi anyag rendszerezésében és értékelésében, majd később az elemzésben is. A tematikus vonalak esetében a hatalom és az intimitás motívuma a téma jellegétől függően felcserélhető más, Murray és követői által leírt tényezőkkel (lásd pl. Smith ed., 1992). A narratív komplexitás az én fejlettségének a függvénye, amit McAdams szerint Jane Loevinger (1997) modellje segítségével lehet beazonosítani. A változók egymásra gyakorolt hatása nyomán hipotézisek állíthatók fel az élettörténetről, amelyeket mind szövegelemzéssel, mind empirikus kutatás alkalmazásával

lehet tesztelni, attól függően, hogy a vizsgálat élő vagy már elhunyt személyre irányul-e (McAdams, 1988).

1. ábra. Az identitás élettörténet-modellje McAdams (1988) szerint

Természetesen ebben a fázisban más strukturáló módszerek is alkalmazhatók, főként ha a McAdams által hangsúlyozott személyiségdimenziókon (vonások, törekvések és célok, élettörténetek) túl az elemző érdeklődése a dinamikus és szubjektív momentumokra is kiterjed. A modern pszichoanalízisre épülő értékelés és értelmezés a benső élmények megvilágítására felhasználhatja Winnicott hamis szelf/reális szelf koncepcióját és az átmeneti jelenségekkel kapcsolatos elméletét, kimutathatja a Kernberg által megfogalmazottak nyomán a szelfvel és a tárggyal kapcsolatos tapasztalatok szubjektív szerveződési elveit és színvonalát, vagy Kohut alapján megragadhatja a tükröző szelftárgyakkal való interakciók következményeit (Anderson, 2003).

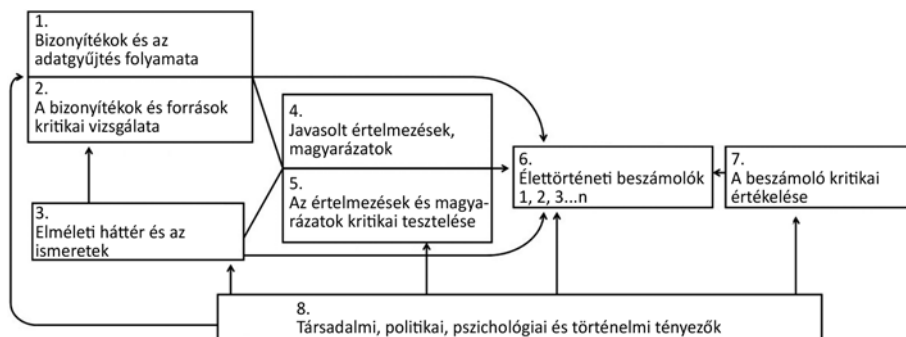
c) Értelmezési modellek

A pszichobiográfus az allporti első és harmadik személyű dokumentumok nyomán összegyűjtött élettörténeti anyagot – például a fent bemutatott modellek segítségével – igyekszik értelmezni, szelektálni és rendezni, amely után rátérhet a konkrét értelmezésre. Elms (1994, 2007) úgy véli, hogy a pszichobiográfiai kutatás folyamata alapvetően nem követ semmilyen előre meghatározott sztenderdet. Az elemzés formája minden esetben a vizsgált személytől, a vizsgáló személyétől, a publikálás helyétől, az írás tervezett hosszától és még számos egyéb változótól függ. A rövidebb pszichobiográfiák ugyan valamelyest hasonlíthatnak az APA-szabványhoz (irodalmi áttekintés, hipotézisek, adatok, megbeszélés, konklúzió), de még ezen esetekben is kevésbé valószínű, hogy a kutatási folyamat szigorúan követné a tipikus pszichológiai vizsgálat menetét.

Elms szerint a (1) témaválasztás után a (2) próbahipotézisek megfogalmazása következik; akkor vagyunk a legszerencsésebbek, ha az illető élettörténetéből kibontakozik valami megoldanivaló talány, ami nehezen magyarázható a bevett attribúciós sémákkal. (Pl. Mi lehetett annak a háttérében, hogy Dalí összes 1929-es festményén megtalálható a tátott pofájú, sörényes oroszlánfej?) Elkezdődik az (3) eredeti adatok gyűjtése különböző forrásokból: ez általában a vizsgált személyről hozzáférhető életrajzok alapján kezdődik (harmadik személyű

dokumentumok), és kiterjed az önéletrajzokra, memoárookra, naplókra, levelezésre, kreatív produktumokra (első személyű dokumentumok). A pszichobiográfusok általában egy idő után leállnak az adatgyűjtéssel, mivel a túlzottan nagy mennyiségű narratívum már zavaró lehet. Az adatok nyomán (4) felül lehet vizsgálni a kezdeti hipotézist, amelyben nagy szerepet játszik az általunk használt elméleti keret (pszichoanalízis, perszonológia, narratív elméletek). Ezt követően (5) *fokozatosan* fókuszáljuk az adatgyűjtést, amelynek során az adatok értékeléséhez használhatjuk Alexander elképzelését a pszichológiai szempontból kiemelkedő jelenségek elsődleges indikátorairól, vagy Schultz prototipikus szcénákat azonosító módszerét. A különböző felhasznált adatforrások számtalan ellentmondást tartalmazhatnak. Ezek kezelésére (6) Elms az életrajzírók és történészek néhány eljárását javasolja: ahol lehet, elsődleges forrásra kell támaszkodni, ha mégis másodlagos forrást kell használni, akkor a kutatónak tisztázni kell az illető szerzőnek a protagonistával való viszonyát (lásd Erikson, 1968). A pszichobiográfia műfajában (7) a kutatás iteratív jellegű. Ahelyett, hogy a vizsgálat alanyáról hozzáférhető adatokat egyetlen nagy kupacba halmozunk, hogy aztán abból húzzuk elő a konklúziókat, először az előzetes adatok alapján próbahipotéziseket alkotunk, aztán adatokat keresünk, amelyek ezeket igazolják vagy cáfolják, szűkítik vagy elmozdítják a hipotézisek fókuszát, ezt követően további bizonyítékok után nézünk (amelyek a kiinduló hipotézis alapját képező adatoktól függetlenek), ezek ismét igazolják vagy cáfolják, szűkítik vagy módosítják feltevéseinket. Az iteratív elemzési eljárás teljes mértékben leképezi az európai filozófia számára régóta ismert hermeneutikai kört (Dilthey, 1974; Mezei, 1997). Ezt követi (8) az érvényes következtetések azonosítása és behatárolása, amit feltehetően (9) a téma iteratív tanulmányozása követ más kutatók által. Hogy ezek közül melyik lesz a helytálló, azt további tesztek, az idő és az olvasók döntenek el.

William M. Runyan (1997) néhány évvel korábban egy folyamatmodelltel dolgozott ki az elemzésre vonatkozóan (2. ábra). Ebben a különböző fázisok nem feltétlenül követik meghatározott sorrendben egymást; a számok a modellen csak a beazonosítás célját szolgálják.

2. ábra. Runyan (1997) modellje a pszichobiográfiai elemzés meghatározóiról és folyamatáról

Az élettörténeti elemzés egy speciális, de egyre jelentősebb formája a több eset párhuzamos feldolgozására irányuló „multiple case” pszichobiográfia (Isaacson, 2005). A több személy vizsgálatát tartalmazó pszichobiográfiák esetén a Isaacson szerint következő jellegzetes

kiindulópontok adódhatnak. (1) Egy olyan produkció személyiségpszichológiai háttérét igyekszünk feltárni, ami két személy műve; (2) egy kapcsolat mindkét oldalát meg akarjuk világitani; (3) össze akarunk hasonlítani két személyt, akikben van valami közös (pl. mindketten írók); (4) egy politikai, történelmi, társadalmi, vagy kulturális mozgalmat akarunk tanulmányozni; illetve (5) elméletépítés, tesztelés vagy fejlesztés céljából használunk több esetre épülő pszichobiográfiát. A több esetet vizsgáló pszichobiográfiának két alapvető altípusa létezik: (a) a személyek közt direkt/indirekt kapcsolat van; illetve (b) kategorikus párosítást vagy egydimenziós összehasonlítást is alkalmazhatunk. Bizonyos esetekben ezek átfedésben lehetnek egymással. Néhány éve egy elemzésemben Csáth Géza és Kosztolányi Dezső anyagiylkosságát feldolgozó műveinek (*Anyagiylkosság, Édes Anna*) pszichobiográfiailag megragadható háttérét vizsgáltam (Kőváry, 2009). Csáth és Kosztolányi unokatestvérek voltak és együtt nőttek fel (direkt kapcsolat, a típusú megközelítés), de életükben és műveikben fontos közös motívumok vannak (irodalom, pszichoanalízis, morfium, anyagiylkosság – b típusú megközelítés). E motívumok hasonlóságai és eltérései rávilágítanak az alkotásban szerepet játszó inspirációs és elaborációs folyamatok (Kris, 2000) egyéni és általános sajátosságaira. Fontos hazai vonatkozás, hogy az elemzés során az adatok strukturálásához (de nem magyarázatképp) felhasználtam Szondinak a családi tudattalan működésére vonatkozó kategóriáit (libidotropizmus, operotropizmus, idealotropizmus, morbotropizmus), hogy az összehasonlító elemzés számára támpontokat nyerjek (Szondi, 1996).

A PSZICHOBIÓGRÁFIA MINT MÓDSZER ELHATÁROLÁSA ÉS GYAKORLATI HASZNA

A fentiek alapján a pszichobiográfia az idiografikus szemléletű pszichológiai kutatás eszközeként tartható számon, amely az ismert kvantitatív eszközök közül a szövegelemzéssel és az esettanulmánnyal áll rokonságban, és eredményeit a hermeneutikai tradíció kontextusában kell értékelni (Szokolszky, 2004). A szövegelemzéstől abban különbözik, hogy a tág értelemben vett „szöveg” szerzőjét nemcsak annak egyik funkcióként tartja a számon, hanem megragadható ágensként, amellyel kapcsolatban a fellelhető írásos adatok nyomán pszichológiai kijelentések fogalmazhatók meg. Az esettanulmány általában klinikai fókuszú, amit a modern pszichobiográfia igyekszik elkerülni, e mellett az esetismertetésekben etikai és jogi okokból számos tény el kell hallgatni, ami a megértéshez szükséges „életösszefüggések” (Dilthey, 1990, 67) és a következtetések validálhatóságát korlátozza.

A klasszikus freudi pszichobiográfia a művészi kreativitást meghatározó dinamikai és fejlődési tényezők elemzésére irányult. Az értelmezés nyomán feltáruló összefüggések nemcsak az alkotási folyamat bizonyos aspektusait világították meg, hanem a pszichikus működés egészére nézve fontos meglátásokhoz vezettek (Blum, 2001). Ugyanezt hangsúlyozza Schultz (2005c) is: a művészek életrajzának pszichobiográfiai vizsgálata nemcsak a kreativitás pszichológiáját világíthatja meg, hanem általában az elme- és személyiségműködést is. A 20. század második felétől kezdve egyre több pszichológus vallja, hogy a kreativitás a személyiség egészséges funkcionálásának szinonimája (Csíkszentmihályi, 2008; Fromm, 1959; Maslow,

2003; Winnicott, 1999), ezért minél jobban megismerjük a kreativitást, annál többet tudunk meg a személyiség egészségének feltételeiről. Tény, hogy a nagy hatású személyiségpszichológiai koncepciók jelentős része is idiografikus módszerrel, élettörténetek tanulmányozása nyomán született (Schultz, 2005a).

A pszichobiográfiai vizsgálat pszichoanalitikus indulásakor legtöbbször már nem élő személyeket vett célba, ezért nélkülöznie kellett a feltáró módszer két legfontosabb eszközét: az egyéni asszociációkat és az indulattételes helyzet elemzését. A megközelítés kritikusai ezért gyakran inkább „élő művészek időközben elvégzett analíziseit” (Kraft, 1998, 27) javasolták a bizonytalan pszichobiográfiai elemzések helyett. (Az már egy más kérdés, hogy az alkotó művészek legtöbbször igyekeznek elkerülni a feltáró terápiákat, mivel féltik alkotóképességük forrásait, lásd Schuster, 2005). Az elhunyt művészek, politikusok, történelmi alakok, tudósok életrajzának elemzése azonban pozitív vonatkozásokkal is bír. Az élő személyek (terápiás) eseteinek ismertetése mindig töredékes, mivel az etikai vonatkozások miatt sok fontos tényezőt el kell hallgatni, például az illető nevét, amely – mint már utaltam rá – számos nehézséget vet fel a validálással kapcsolatban. A megközelítés mindig nyilvános adatokkal dolgozik, ezért a következtetések igazságtartalmának tesztelése kevésbé problematikus (Elms, 1994). A művészekkel foglalkozó pszichobiográfia esetében alapelv, hogy „semmi élő nem vehető igazán számításba” (Schultz, 2005c), ami tökéletesen egybevág azzal, amit Gadamer „az időbeli távolság hermeneutikai jelentőségének” nevezett (Gadamer, 2003, 326).

A pszichobiográfiai módszer alkalmazása melletti másik érv a személyiségpszichológia sajátosságaihoz kapcsolódik. McAdams (2005; McAdams és Pals, 2007) hangsúlyozta, hogy a személyiségkutatás három alapidenziójának (személyes diszpozíciók, jellegzetes alkalmazkodási formák és élettörténetek) kutatása mind kérdéseiben, mind módszertanukban elkülönül egymástól. Az első az individuális különbségeket igyekszik megragadni, és korrelációs vizsgálatokra alapoz, a második a motivációs tényezőket, a célokat és a szükségleteket hangsúlyozza, és sokban építhet a laboratóriumi kísérletekre, míg a holisztikus szemléletű harmadik terület, amely az identitást alkotó narratívákat kutatja, csak az egyéni esetek elemzésére támaszkodhat. Hasonlóképpen látja Willam M. Runyan is (1997), aki szerint a történeti-interpretatív módszerre épülő élettörténet-elemzés a kísérleti és kvantitatív eljárások (korrelációs módszer) mellett a harmadik megközelítési lehetőség a személyiség tudományos kutatásában. Runyan azonban még ennél tovább is megy. Az utóbbi idők általános tendenciája az integrációra törekvés a humán tudományokban; ám ezek a törekvések – mondja Runyan – rendre csak a személyiségpszichológia „kemény” (hard) pólusához tartozó elméleteket és módszereket érintik (viselkedéskutatás, kognitív pszichológia, pszichometrikus és biológiai tradíciók). Runyan szerint időszerű volna, hogy a személyiségkutatás „puha” (soft) pólusához tartozó megközelítések (pszichoanalízis, fenomenológiai-humanisztikus pszichológia, kulturális pszichológia, narratív perspektíva) is elinduljanak egyfajta szintézis irányába. Ennek megalkotásában fontos szerepet játszhatna az egyéni élettörténetek tanulmányozása; emellett persze az felölelné az ide tartozó elméleti törekvéseket, kvantitatív-empirikus kutatásokat és a klinikai esettanulmányok tanulságait is. Runyan azt is hangsúlyozza, hogy a „szoft szintézis” létrehozása azért is időszerű és fontos, mert a „hard szintézis”, annak integrálódása a biológiával (lásd kognitív idegtudomány) olyan tudományos hegemonia lehetőségét vetíti előre,

amely a csak idiografikus-hermenutikai-kvantitatív alapon megközelíthető jelenségek és kérdések – személyiség és élettörténet, szubjektív élmények, a szövegek és jelentésük, a kulturális-történeti hatások – tudományos kutatásának elsorvadásához vezethet.

Végezetül szeretném kiemelni, hogy a pszichobiográfiai vizsgálódások nagy szolgálatot tehetnek a pszichológus szakemberek képzésében is. A pszichológusoktatásban nagy hangsúly helyeződik az elméleti képzésre és a kvantitatív kutatási és mérési módszerek elsajátítására. A gyakorlati (segítő) munkát végző pszichológus kompetenciájának fejlesztése sokkal nehezebben megoldható, noha a diploma megszerzése után a legtöbben gyakorlati területeken helyezkednek el. A segítő munkában alkalmazott mélyebb és átfogóbb tudás megszerzését nem lehet kizárólag a ráépített képzésre hagyni, mivel az alapidomával rendelkező pszichológusnak olyan feladatokat kell tudni ellátni, mint a krízisintervenció vagy a szupportív terápia (Bagdy szerk., 1998). A pszichoterápiás hatékonyságvizsgálatok szerint (Duncan, 2002b) a segítő folyamat sikeressége 40%-ban a kliens személyiségétől függ, a technika és a placebohatás (elvárások, hit) 15-15%, míg a kapcsolat minősége 30%-ban meghatározó. Az oktatás tehát akkor tudja a legkedvezőbben befolyásolni a jövőbeni szakemberek sikerességét, ha nagy hangsúlyt fektet a hallgatók személyiségének (önismeretének) és empátiás készségeinek fejlesztésére.

A pályaszocializáció oktatásba integrálásának nehéz kérdései közé tartozik, hogy hogyan lehet biztosítani a hallgatók számára a megfelelő önismeretet az intézményen belül (mivel a tanulócsoporthoz nem lehetnek egyúttal önismereti csoportok is), és esetvezetési tapasztalatok átélése nélkül hogyan tehetnek szert olyan, a naiv pszichológián túlmutató emberismeretre és szemléletre, ami gyakorlatban is alkalmazható tudássá válhat. Véleményem szerint ezt a tudást és szemléletet csak olyan elmélyült, egyéni munkával lehet megalapozni, ami nem a személyiségvonások korrelációjának statisztikai igazolására irányul, hanem egyes élettörténetek összefüggéseinek megértésére. Nem véletlen, hogy a Murray által megteremtett hagyományok részeként a Harvardon a pszichológusképzés integráns részét képezi egy kiválasztott személy élettörténetének elmélyült, idiografikus vizsgálata (Karterud és Island, 1999; Runyan, 2005). A modern pszichobiográfiai szemlélet oktatása és használata így részévé válhat az elméleti és gyakorlati képzésnek, és fontos szerepet játszhat a komplex pályaszocializációs folyamatban is. Az évszázados tapasztalat azt mutatja, hogy az élettörténetek vizsgálata mind a másik személy, mind az én megismerésében kiemelkedően hatékony és fejlesztő hatású lehet, és gyakorlati használhatósága folytán felkészítheti a jövő szakembereit arra, hogy folyamatos önreflexióval kísérvé értsék meg az egyéni sorsok jelentőségét. Erre gondolt Paul Ricoeur is, amikor így fogalmazott: „Önmagunk azonosításának folyamatába mindig belopózik a mással való azonosítás, reális síkon a történetírás, irreális síkon pedig a fiktív elbeszéléseken keresztül... az én mások közvetítésén keresztül megalkotása lehet önmagunk feltárásának autentikus eszköze...” (Ricoeur, 2001, 23–24).

SUMMARY

THE PSYCHOBIOGRAPHY AS A METHOD

Psychobiography was invented by Sigmund Freud while investigating the psychological determinants of Leonardo d Vinci's artistic creativity. In addition to the well-known translation problem (vulture-kite) that questions the validity of Freud's interpretation, some critiques were emphasizing Freud's excessive identification with the artist, while others were suspecting that scientific psychobiographies cannot even be constructed. Following the founder of psychoanalysis there were about 300 psychobiographic analyses published until 1960. From the 1930's psychoanalysis also influenced the unfolding personality psychology trend called personology in the USA, led by G. W. Allport and Henry A. Murray, who also worked with life stories. However, the major problems of psychoanalytic psychobiography (i.e. inadequate data management, too much speculations or dogmatic interpretations) and the rising of nomothetic approaches in personality research effaced studying lives between the 1950's and the 1980's. The narrative turn in psychology made life story analysis accepted and popular again, and from the 90's we can talk about „a renaissance of psychobiography”. The new endeavors encompass psychoanalytical and personological traditions and also integrate narrative perspectives. Contemporary psychobiography is constantly widening its focus: not only artists, but scientists, political and historical figures are also analyzed with more explicit methodology (e.g. „psychological indicators of psychological saliency” or „prototypical scenes”) and by applying comparative proceedings („multiple case psychobiography”). The present article argues that in addition to psychobiography as a qualitative research method, it is very useful in exploring the personal psychology of creativity and personality itself and hence can be used as an instrument to train psychology students and prepare them for practical activities like psychotherapy or consultations. On the basis of one hundred years of experience it can be summarized that with the application of psychobiography the knowledge about human functioning and self-awareness is deepening, since it can be viewed as a practical realization of hermeneutical dialogue leading to the understanding of the human mind.

Keywords: psychobiography, psychoanalysis, personology, creativity, personality research, education of psychologists, dialogue

IRODALOM

- ALEXANDER, I. (2005): Erikson and psychobiography, psychobiography and Erikson. In: SCHULTZ, W. T. (ed.): *The handbook of psychobiography*. Oxford University Press, New York.
- ALLPORT, G. W. (1980 [1961]): *A személyiség alakulása*. Gondolat, Budapest.
- ANDERSON, J. W. (2003): Recent psychoanalytic theorists and their relevance to psychobiography: Winnicott, Kernberg and Kohut. *Annual Psychoanalysis*, 2003. 31. 79–94.

- ANNUAL OF PSYCHOANALYSIS, 2003, 31 (psychobiography issue).
- ARNOLD, K. ATWOOD, G. (2005): Nietzsche's Madness. In: Schultz, W. T. (ed.): *The handbook of psychobiography*. Oxford University Press, New York.
- BAGDY E. (szerk.) (1998): *A klinikai pszichológia és a mentálhigiéné szakmai protokollja*. Animula, Budapest.
- BARENBAUM, N. B., WINTER, D. G. (2003): Personality. In: FREEDHEIM, D. K., WEINER, I. B. (eds.): *Handbook of psychology: Volume 1. History of psychology*. John Wiley & Sons Inc., Hoboken, New Jersey.
- BARRESI, J., JUCKES, T. J. (1997): Personology and the narrative interpretation of lives. *Journal of Personality*, 65:3. september 1997. 693–719.
- BERES, D (1959): The contribution of psychoanalysis to the biography of the artist – a commentary on methodology. *International Journal of Psychoanalysis*, 1959. 40. 26–37.
- BERGLER, E. (1947): Further contributions to the psychoanalysis of writers. Part I., *Psychoanal. Rev.*, 34. 449–468; Part II., 35. 33–50.
- BOTOND Á. (1991): *Pszichohistória*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÓKAY A. (1995): Nietzsche és Freud. *Replika*, 19–20. 1995. december.
(<http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/>)
- BLUM, H. (2001): Psychoanalysis and art, Freud and Leonardo. *Journal of American Psychoanalytic Association*, 49.
- BRUNER, J. (2005): *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- CARLSON, R. (1971): Where is the person in personality research? *Psychological Bulletin*, 1971. 75:203-19. 1971.
- COWLEY, M. (1976): *Az amerikai író természetrajza*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- CSÍKSZENTMIHÁLYI M. (2008): *Kreativitás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DILTHEY, W. (1974): *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- DILTHEY, W. (1990): Vázlatok a történelmi ész kritikájához. In: Csikós E., Lakatos L. (szerk.): *Filozófiai hermeneutika*. A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára. Budapest.
- DUNCAN, B. L. (2002a): The founder of common factors: a conversation with Saul Rosenzweig. *Journal of Psychotherapy Integration*, 2002. Vol 12. No. 1. 10–31.
- DUNCAN, B. L. (2002b): The legacy of Saul Rosenzweig: the profundity of the dodo bird. *Journal of Psychotherapy Integration*, 2002. Vol 12. No. 1. 32–57.
- ELMS, A. C. (1994): *Uncovering lives. The uneasy alliance of biography and psychology*. Oxford University Press, New York.
- ELMS, A. C. (2005): Freud as Leonardo: why the first psychobiography went wrong. In: Schultz, W. T. (eds.): *The handbook of psychobiography*. Oxford University Press, New York.
- ELMS, A. C. (2007): Psychobiography and case study methods. In: Robbins, R. W., Fraley, R. Ch., Krueger, R. F. (eds.): *Handbook of research methods in personality psychology*. The Guilford Press, New York.
- ERIKSON, E. H. (1968): On the nature of psychohistorical evidence. In search of Gandhi. *Daedalus*, Vol. 97. No. 3. Summer. 1968.

- ERIKSON, E. H. (1991 [1958]): A fiatal Luther. In: uő: *A fiatal Luther és más írások*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- ERIKSON, E. H. (2002 [1950]): *Gyermekkor és társadalom*. Osiris, Budapest.
- ERŐS F. (2001): Szerkesztői bevezetés Freud *Leonardo-tanulmányához*. In: Freud, S.: *Művészeti írások*. Filum Kiadó, Budapest.
- FOUCAULT, M. (2000): Őrület és társadalom. In: uő: *Nyelv a végtelenhez*. Latin Betűk, Debrecen.
- FÓNAGY P., TARGET, M. (2005): *Pszichoanalitikus elméletek a fejlődési pszichopatológia tükrében*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- FREUD, S. (1917): A childhood recollection from 'Dichtung Und Wahrheit'. In: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XVII (1917-1919): An Infantile Neurosis and Other Works*. 145–156.
- FREUD, S. (1982 [1910]): Leonardo da Vinci egy gyermekkori emléke. In: uő: *Esszék*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- FREUD, S. (1990 [1914]): A pszichoanalitikai mozgalom története. In: uő: *Önéletrajzi írások*. Cserépfalvi, Budapest.
- FREUD, S. (1998 [1928]): Dosztojevszkij és az apagyilkosság. In: Erős F., Bókay A. (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Filum Kiadó, Budapest.
- FREUD, S. (2001 [1907]): A téboly és az álmok Jensen 'Gradiva'-jában. In: uő: *Művészeti írások*. Filum Kiadó, Budapest.
- FREUD, S. (2003 [1909]): A neurotikusok családjegénye. In: *Válogatás az életműből*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- FROMM, E. (1959): The creative attitude. In: Anderson, H. H. (ed.): *Creativity and its cultivation*. Harper & Row, New York.
- GADAMER, H. G. (2003): *Igazság és módszer*. Osiris Kiadó, Budapest.
- HARGITAI R. (2007): Narratíva és személyiség. In: Gyöngyösiné Kiss E., Oláh A. (szerk.): *Vázlatok a személyiségről*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- ISAACSON, K. (2005): Divide and multiply. Comparative theory and methodology in multiple case psychobiography. In: Schultz, W. T. (ed.): *The handbook of psychobiography*. Oxford University Press, New York.
- JASPERS, K. (1965 [1922]): Skizofrénia és korunk kultúrája. In: Köpeczi B. (szerk.): *Egzisztencializmus*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- JONES, E. (1983): *Sigmund Freud élete és munkássága*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- KARTERUD, S., MONSEN, J. T. (eds.) (1999): *Szelfpszichológia – a Kohut utáni fejlődés*. Animula, Budapest.
- KARTERUD, S., ISLAND, T. (1999): Az alanyköziség elmélete. In: Karterud, S., Monsen, J. T. (eds.): *Szelfpszichológia – a Kohut utáni fejlődés*. Animula, Budapest.
- KOHUT, H. (2007 [1977]): *A szelf helyreállítása*. Animula, Budapest.
- KÖVÁRY Z. (2008): A vágy talánya. Salvador Dalí és az irracionális meghódítása. *Thalassa*, 2008/4.
- KÖVÁRY Z. (2009): Morfium, matricidium és pszichoanalízis. Témák és variációk Csáth Géza és Kosztolányi Dezső életében és műveiben. *Thalassa*, 2009/2.

- KÓVÁRY Z. (2011): A művész és az író lelkéből. A romantikus rend és a freudi kreativitásemélet előzményei. *Imágó Budapest*, 2011/1.
- KRAFT, H. (1998): Bevezetés a pszichoanalitikus művészetpszichológia tanulmányozásába. In: Bókay A., Erős F. (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Filum Kiadó, Budapest.
- KRIS, E. (2000 [1952]): *Psychoanalytic explorations in art*. International Universities Press, Madison, Connecticut.
- LÁSZLÓ J. (2005): *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- LOEVINGER, J. (1997): Stages of personality development. In: Hogan, R., Johnson, J., Briggs, S. (eds.): *Handbook of personality psychology*. Academic Press, San Diego, CA.
- LOHMANN, H.-M. (2008): *A huszadik század Ödipusza*. Háttér Kiadó, Budapest.
- LOMBROSO, C. (2000 [1864]): *Lángész és örültség*. Littera Könyvkiadó, Pécs.
- MACK, J. E. (1971): Psychoanalysis and historical biography. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 1971. 19:143–179.
- MASLOW, A. (2003): Az önmegvalósító ember kreativitása. In: *A lét pszichológiája felé*. Ursus Libri Kiadó, Budapest.
- MCADAMS, D. (1988): *Power and intimacy. Identity and the life story*. The Guilford Press, New York.
- MCADAMS, D. (2001): The psychology of life stories. *Review of General Psychology*, 2001. Vol. 5. No. 2.
- MCADAMS, D. (2005): What psychobiography can learn from personality psychology. In: Schultz, W. T. (ed.): *The handbook of psychobiography*. Oxford University Press, New York.
- MCADAMS, D., PALS, J. (2007): The role of theory in personality research. In: Robins, R., Farley, Ch., Krueger R. (eds.): *The handbook of research methods in personality psychology*. The Guilford Press, New York.
- MCLAREN, A. (2002): *Szexualitás a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- MEZEI B. (1997): A fenomenológia és a hermeneutika elemi ontológiája. Bevezetés és háttér. In: Ricouer, P.: *Fenomenológia és hermeneutika*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- MIJOLLA, A. DE (ed.) (2005): *The international dictionary of psychoanalysis*. Thomson Gale, Detroit.
- MITCHELL, S., BLACK, M. (2000): *A modern pszichoanalitikus gondolkodás története*. Animula, Budapest.
- MOGHADDAM, F. (2004): From „psychology in literature” to „psychology is literature”: an exploration of boundaries and relationships. *Theory Psychology*, 2004. 14. 505.
- MURRAY, H. (2008 [1938]): *Explorations in personality*. Oxford University Press, New York.
- NIETZSCHE, F. (1994): *Az értékek átértékelése*. Holnap Kiadó, Budapest.
- OLÁH A. (2004): *Érzelmek, megküzdés és optimális élmény*. Trefort Kiadó, Budapest.
- PERTORINI R. (1966): *Csontváry patográfiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RANK, O. (1914): The myth of the birth of the hero. *The Journal of Nervous and Mental Disease Publishing Company*, New York.
- RICOEUR, P. (2001): A narratív azonosság. In: László J., Thomka B. (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijarat Kiadó, Budapest.

- RUDNYTSKY, P. (2011): „Infantile thoughts”: reading Freud’s clinical diary as a commentary on Freud’s relationship with Minna Bernays. *Imágó Budapest*, 2011/1.
- RUNYAN, W. MCKINLEY (1997): Studying lives. Psychobiography and the conceptual structure of personality psychology. In: Hogan, R., Johnson, J., Briggs, S. (eds.): *Handbook of personality psychology*. Academic Press, San Diego.
- RUNYAN, W. MCKINLEY (2005a): Evolving conceptions of psychobiography and the study of lives: Encounters with psychoanalysis, personality psychology and historical science. In: Schultz, W. T. (ed.): *The handbook of psychobiography*. Oxford University Press, New York.
- RUNYAN, W. MCKINLEY (2005b): How to critically evaluate alternative explanations of life events: the case of Van Gogh’s ear. In: Schultz, W. T. (ed.): *The handbook of psychobiography*. Oxford University Press, New York.
- SCHAPIRO, M. (1956): Leonardo and Freud: An art historical study. *Journal of the History of Ideas*, 17. 147–178.
- SCHILDANN, J. A. (2003): What is pathography? *The Medical Journal of Australia*, 178. (6). 303.
- SCHÖNAU, W. (1998): Kirajzolódnak egy pszichoanalitikus irodalomtudomány körvonalai. In: Bókay A., Erős F. (szerk.): *Pszichoanalízis és irodalomtudomány*. Cserépfalvi, Budapest.
- SCHÖPFLIN A. (1933): Az életrajzírás indiszkrécíója. *Nyugat*, 1933:9.
- SCHULTZ, W. T. (ed.) (2005): *The handbook of psychobiography*. Oxford University Press, New York.
- SCHULTZ, W. T. (2005a): Introducing psychobiography. In: Schultz, W. T. (ed.): *The handbook of psychobiography*. Oxford University Press, New York.
- SCHULTZ, W. T. (2005b): How to strike psychological pay dirt in biographical data. In: Schultz, W. T. (ed.): *The handbook of psychobiography*. Oxford University Press, New York.
- SCHULTZ, W. T. (2005c): Nothing alive can be calculated. The psychobiographical study of artists. In: Schultz, W. T. (ed.): *The handbook of psychobiography*. Oxford University Press, New York.
- SCHUSTER, M. (2005): *Művészetlélektan*. Panem Kiadó, Budapest.
- SCHWIELBUSCH, W. (1994): *Írástudók alkonya*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SHINER, L. (2005): Psychobiography. In: Mijolla, A. de (ed.): *The international dictionary of psychoanalysis*. Thomson Gale, Detroit.
- SMITH, CH. P. (ed.) (1992): *Motivation and personality. Handbook of thematic contents analysis*. Cambridge University Press, New York.
- STOLOROW, R. D., ATWOOD, G. E. (1984): Psychoanalytic phenomenology: toward a science of human experience. *Psychoanalytic Inquiry*, 4. 87–105.
- SZILÁGYI G. (1993): Vajda János pokla. In: *Lélekelemzési tanulmányok*. Párbeszéd Kiadó, Budapest.
- SZOKOLSZKY Á. (2004): *Kutatómunka a pszichológiában*. Osiris Kiadó, Budapest.
- SZONDI L. (1996): *Ember és sors (három tanulmány)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- TAYLOR, E. (2009): *The mystery of personality. A history of psychodynamic theories*. Springer, London-New York.
- TRILLING, L. (1979): Művészet és neurózis. In: uő: *Művészet és neurózis*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

- VASARI, G. (1978 [1550]): *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete*. Magyar Helikon, Budapest.
- WARNER, S. L. (1991): Princess Marie Bonaparte, Edgar Allan Poe, and Psychobiography. *Journal of American Academic Psychoanalysis*, 19. 446–461.
- WINNICOTT, D. (1999 [1971]): *Játszás és valóság*. Animula, Budapest.
- ZWEIG, S. (1946): *Küzdelem a démonnal*. Anonymus Irodalmi és Művészeti Könyvkiadó, Budapest.
- ZWEIG, S. (1993): *Sigmund Freud. Stefan Zweig és Sigmund Freud levelezése*. Balassi Kiadó, Budapest.

KÖNYVISMERTETÉS

AMIT A NAPKÖZBENI GYERMEKELLÁTÁSRÓL¹ FELTÉTLENÜL TUDNI KELL

WHAT WE KNOW ABOUT CHILDCARE

GYÖNGY Kinga

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
PEDAGOGIKUM KÖZPONT
TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003

Clarke-Stewart, A.; Allhusen, V. D. (2005): *What we know about childcare*.
Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts & London, England.

Ha a családon kívüli gyermekgondozás témakörében szeretnénk tájékozódni, érdemes előkapnunk a Cole házaspár fejlődéslelektan-könyvét,² melyben kétoldalmi keretes szöveg szól a témáról. Esetleg elővehetjük az Atkinson és Hilgard-féle pszichológiai könyvet³ is, vagy a tudományos eredményeket némi elfogultsággal felvonultató Steve Biddulph szülőknek szóló könyvét.⁴

Ha azonban nem csak felületes ismeretekre vagyunk kíváncsiak és tudunk angolul, érdekesebb az *Amit a gyermekgondozásról tudunk*⁵ című könyvhöz fordulunk.

Keménykötésű, igényes küllemű könyvet tart kezében az olvasó, ha az Amerikai Egyesült Államokban, az Irvine-i Kaliforniai Egyetemen oktató Alison Clarke-Stewart és Virginia

¹ Pontosabban, amit az amerikai egyesült államokbeli napközbeni gyermekellátásról szóló kutatásokról tudni illik.

² Cole, M., Cole, S. R. (2006): *Fejlesztéslelektan*. Második, átdolgozott kiadás. Osiris, Budapest. 274–275.

³ Smith, E., Nolen-Hoeksema, S., Fredrickson, B. L., Loftus, G. R. (2005): *Atkinson & Hilgard Pszichológia*. Harmadik, átdolgozott kiadás. Osiris, Budapest. 117–118. Ebben a részben a “childcare” fordításaként „óvoda” szerepel.

⁴ Biddulph, S. (2007): *Hogyan neveljük a kicsiket? Beadjuk-e bölcsődébe a három éven aluli csemetéinket?* Partvonal Kiadó, Budapest.

⁵ Az angol “childcare” szó szerinti fordítása „gyermekgondozás”. Gyakorlati megvalósulásában jelenthet az egyszerű gyermekfelügyelettől vagy gyermekmegőrzéstől kezdve a lelkiismeretes csecsemő- és kisgyermekgondozásig, -nevelésig szinte bármit, akár bölcsődei, óvodai, családi napközibeli, családi vagy házi gyermekfelügyeleti formában. Éppen ezért e cikk címében a semleges „napközbeni gyermekellátás” szerepel.

D. Allhusen pszichológuskutatók könyvét meg tudja szerezni. Ez a mű az 1982-ben megjelent (*Daycare* című), napközbeni gyermekellátásról szóló könyv aktualizált változata. A szerzők előszavukban megjegyzik, nem hitték volna, hogy első írásuk megjelenése után húsz évvel is érdeklődésre fog számot tartani a családon kívüli gyermekgondozás témaköre. Ez a kérdéset több szempontból mérlegelő, analitikus mű rengeteg empirikus tapasztalat ötvözésével született – mintegy 70 oldalnyi hivatkozásokkal ellátott jegyzettel zárul.

Szellemes bevezetővel indul a könyv, melynek csattanóját vétek volna elárulni. Ezt követik a személyes hangvételű anyai beszámolókkal felvezetett főbb részek. Az első rész (1–3. fejezet) elolvasása után képet alkothatunk az egyesült államokbeli napközbeni gyermekellátás mindennapos megvalósulási formáiról. A második rész (4–8. fejezet) negyed évszázados kutatást tekint át, részletesen bemutatva a legmodernebb kutatásokat. A harmadik rész (9–11. fejezet) a kutatási eredmények nyomán megfogalmazott javaslatokat mutatja be.

Az első fejezet a napközbeni gyermekellátás igénybevételével kapcsolatos döntés háttérében álló tényezőket veszi végig. Az amerikai családok eldönthetik, igénybe vesznek-e bármilyen gyermekmegőrzési, illetve kisgyermek-nevelési, -gondozási formát, mielőtt a gyermek betölti az iskolaköteles kort. Ha az amerikai szülők maguk viselik napközben gyermekeik gondját, ehhez nem kapnak semmiféle anyagi támogatást az államtól. Érthető tehát, hogy mivel sok család rászorul az anya keresetére, ezért a kisgyermekes anyák munkavégzésével kapcsolatban számos vizsgálat született napjainkig. A dolgozó szülők „minőségi együttléttel” próbálják pótolni gyermekeiket a távollét óráiért. Számos negatív attitűd él ma is az anyai munkavégzéssel kapcsolatosan az amerikai társadalomban. Pedig a vizsgálati eredmények alapján úgy tűnik, a gyermekek jólléte szempontjából nem az anya munkavégzése a perdöntő. Sokkal fontosabb, hogy az anya helyzetével megelégedett-e és kettős szerepvállalásából fakadó leterheltsége mennyi stresszt jelent számára. Fontos tanulság: ha az anya otthon marad gyermekével, és közben gyermeke felé azt az üzenetet közvetíti, hogy benne látja önmaga megvalósításának gátját, hátrányosabb helyzetet teremt gyermeke számára, mintha saját önkiteljesedése végett „dolgozna szelatt gyermekét más gondjaira bízna”.

A második fejezet bemutatja az amerikai egyesült államokbeli napközbeni gyermekellátás alakulását a kezdetektől az ezredfordulóig. Hogy megértsük az amerikai gyermekellátással kapcsolatos kutatások alapkérdéseit, három különbségről érdemes szót ejtenünk. Az egyik ilyen különbség, hogy a gyermekek születésétől az iskolaköteles korig tartó időszak a napközbeni gyermekgondozás szempontjából nem válik külön bölcsődés-, illetve óvodáskorra. A másik különbség a finanszírozással kapcsolatos: csak azok a családok részesülhetnek államilag (részlegesen vagy egészében) támogatott gyermekgondozásban, -nevelésben, akik igazolják szociálisan rászorult helyzetüket. A magasabb jövedelemmel rendelkező családokat az állam adókedvezményeken keresztül segíti az ellátás kifizetésében. A harmadik különbség a gyermekellátási formák szabályzásával kapcsolatos: államonként eltérő szabályzás van érvényben azzal kapcsolatban, milyen normáknak kell megfelelnie a gyermekellátó intézményeknek, illetve a családi napköziknek. A szerzők megemlékeznek arról az esetről is, amikor egy személy olyan módon vállal térítés ellenében családi gyermekfelügyeletet, hogy nincsen erre feljogosító működési engedélye, ily módon mind az ellenőrző szervek, mind a kutatások számára „lát-hatatlan” lesz.

A harmadik fejezetből a jelenlegi napközbeni gyermekellátási helyzetet ismerhetjük meg az USA-ban. Az ellátás iránti megnövekedett kereslet az egyszülős családok növekvő számával, a gazdasági válság miatti kettős szülői kereset iránti szükséglettel, a szülők karrieraspirációival, a magyar viszonylatban kicsinyesnek tekinthető családtámogatási rendszerrel, azaz a csak maximum tizenkét hétig, bármilyen anyagi támogatás nélkül igénybe vehető szülési szabadsággal, a nagycsalád támogatásának hiányával, valamint a korai fejlesztés és az iskolaérettség iránti fokozott érdeklődéssel magyarázható. Mindezek következtében a csecsemők aránya jóval nagyobb a különböző amerikai gyermekellátási formákban, mint Magyarországon. A szülők felelőssége, hogy kiválasszák a számukra legmegfelelőbb gondoskodási formát. Noha megkérdezésükre azt nyilatkozzák, a jó minőségű gyermekellátás fontos számukra, általában mégsem néznek utána alaposan, hogy a választott intézmény vagy gyermekvigyázó tényleg megfelel-e az igényeiknek. Sokkal inkább jellemző, hogy „zsákbamacskát” választanak. Csecsemők és típegők szülei gyakran bíznak meg házhoz járó bébiszittert, a másfél-három éveseket sokan családi napközibe járatják. Az intézményes napközbeni ellátást mintegy 116 000 „childcare center”, azaz szó szerinti fordításban „gyermekgondozó központ” valósítja meg.⁶ Ezekben az intézményekben életkori bontásban működik az időszakos vagy teljes nyitvatartási idejű gyermeknevelés, -gondozás. Leggyakrabban a 3–4 évesek, azaz a magyar óvodás korosztálynak megfelelő gyermekek szülei választják ezt a formát. A napközbeni gyermekfelügyelet ellátottsága szűkös az USA-ban is. Jól jellemzi a helyzetet az a tény, hogy a várólistás rendszer miatt állítólag „aznap, amikor kiderül a várandósság ténye” (59. o.), a szülőknek jelentkezniük kell az intézménybe, ha csecsemőkorában szeretnék beíratni gyermeküket. Mindemellett a napközbeni gyermekfelügyeletnek súlyos anyagi vonzata van: a havi családi jövedelem 7–20%-át felemésztheti. Ha tehát egy szülőnek sikerült gyermekét napközben valakire rábízni, és képes ennek költségeit viselni, még mindig fennmarad egy kérdés: milyen színvonalú gondoskodást kap ezért cserébe? Sokan aggodalmukat fejezik ki az amerikai helyzet miatt, mivel a megfigyelések alapján csak minden hetedik vagy nyolcadik gyermekellátó hely nyújt jó minőségű gondozást.

A könyv központi részét képező második rész száz oldalon keresztül magyarázza a napközi gyermekgondozás témakörében folytatott vizsgálatok eredményeit. A családon kívüli gyermekgondozás hatásait napjainkban longitudinális vizsgálatokkal próbálják nyomon követni. Az efféle hatásvizsgálatok általában azzal a problémával néznek szembe, hogy a résztvevőket nem oszthatják be random módon gyermeknevelő intézményekbe, hiszen a szülők döntenek el, mikortól meddig, hol, milyen minőségű gyermeknevelési intézménybe adják be gyermeküket. A negyedik fejezetben bemutatott, nagy mintavételű követéses vizsgálatok⁷ ezeket a tényezőket próbálják statisztikai eljárások útján kontrollálni.

⁶ Összehasonlításképpen: Magyarországon hatszáznál alig több bölcsőde létezik. Óvodából ennél több van, hiszen ötéves kortól – ez az amerikai iskolakötelezettségi kor – kötelező óvodába járni.

⁷ Ilyen vizsgálatok: Cost, Quality and Child Outcomes Study, Florida Child Care Quality Improvement Study, NICHD Study of Early Child Care and Youth Development.

Az ötödik fejezet mutatja be a családon kívüli gyermeknevelés hatásait. Általános tapasztalat, hogy a gyermekcsoportba járó gyermekek gyakrabban betegednek meg, mint az otthon nevelt gyerekek. A hátrányos helyzetű gyermekek számára intellektuális szempontból fejlesztő a napközbeni intézményes nevelés. A kortársközösség leglátványosabb hatása a társas készségek terén mutatkozik meg. Ugyanakkor vannak olyan gyerekek, akik számára a kortársak jelenléte (a kortizolszintben mérhető) jelentős megterhelést és a viselkedésszabályozás terén mutatkozó problémákat eredményez. Ezek a magatartási problémák leginkább azoknál a gyermekeknél jelentkeztek, akik sok időt (heti 45 órát) töltöttek a családjuktól távol. A legújabb kutatások alapján a családon kívüli gyermekgondozásban részt vevő gyermekek közt nincs több bizonytalanul kötődő gyermek, mint az otthon nevelkedők körében, csak a kötődés mérésére szolgáló mérőeszköznek kell figyelembe vennie, hogy ezek a gyerekek ismerik a szüleiktől való időleges elszakadás jelenségét (azaz esetükben az Idegen Helyzet Vizsgálat nem alkalmas a kötődés mérésére). Arra a kérdésre, hogy mikor a legalkalmasabb a gyerekek számára a családon kívüli gondoskodásba való belépés, nincsen általános érvényű válasz, hiába várunk egy-, két- vagy akár a gyermek hároméves koráig, érzelmileg megterhelő lesz számukra az elválás. Kifejezetten a nehéz temperamentumú és a szorongó gyermekek számára jelent nehézséget a családon kívüli gondozáshoz való alkalmazkodás. Az egészségi problémákkal küzdő gyerekek számára hátrányosabb helyzetet jelent a csoportban való gyermekgondozás, mint az otthoni gondoskodás.

A hatodik fejezet a napközbeni gyermekellátás különbségeivel foglalkozik: a gondoskodás minőségével, a fizikai környezettel (rendelkezésre álló tér, berendezés, játékok, eszközök stb.), a helyi pedagógiai programokkal, csoportnagyságokkal kapcsolatos eltérésekkel és ezek hatásaival.

A hetedik fejezetben olvashatunk a kisgyermeknevelők szerepéről. A kisgyermeket gondozó csoportokban a történések koreográfusa és a minőségi ellátás biztosítója a gyermekek gondját viselő felnőtt. Egy személyben lát el tanítói, szervezői és gondozói feladatokat. Ahhoz, hogy e hármas szerepkörben optimálisan teljesítsen, szakképzett, tapasztalt és elhivatott személyre van szükség, aki hűséges munkahelyéhez s ezáltal biztosítja a gyermekek számára oly fontos személyi állandóságot.

A legmodernebb kutatások erénye a korábbiakkal szemben, hogy elismerik és vizsgálják a családok szerepét a napközbeni kisgyermeknevelés viszonylatában. Egyrészt érdekes kérdés, hogy az anyák interakciói mennyiben térnek el a kisgyermeknevelőktől, és mennyire hajlandók a szülők a szakemberektől tanulni. A napközbeni gyermekellátás tanulmányozása kapcsán az is érdekes kérdés, kinek van több befolyása a gyermek életére, a szülőknek vagy a nevelőknek, illetve az általuk kifejtett hatások hogyan összegződnek. Mindezekre a kérdésekre választ kapunk a nyolcadik fejezet elolvasása után.

A kilencedik fejezet a családoknak nyújt segítséget a legmegfelelőbb gyermekgondozási forma kiválasztásában. Mivel az Egyesült Államokban a napközbeni gyermekellátás piacgazdasági kereslet-kínálat elveken szerveződik, ezért a minőség biztosításával kapcsolatban elengedhetetlen, hogy a szülők alaposan utánajárjanak, kinek a gondjaira bízzák a gyermeküket. A szerzők azt tanácsolják a szülőknek, ne elégedjenek meg egy rövid körbevezetéssel, hanem töltsenek el legalább egy délelőttöt abban a csoportban, ahova gyermeküket be szeretnék iratni. Így fognak

valós képet kapni a gondozó(nő)k természetéről, viselkedéséről. A szülők igényességével – azaz a kereslettel – párhuzamosan fog remélhetőleg emelkedni a kínálat minősége is.

A tízedik fejezet ismerteti a kutatók előtt álló kihívásokat a további vizsgálatokkal kapcsolatban.

A tizenegyedik, zárófejezet társadalmi szinten tárgyalja a kutatások eredményeinek implikációit. A szerzők hangsúlyozzák, a napközbeni gyermekellátás költségei (és problémái) úgy volnának csökkenthetők, ha az egy év alatti gyermekek otthoni gondozásában segítené az állam a szülőket (a rugalmas munkavégzés lehetővé tételével, hosszabb gyermekgondozási szabadsággal), s így a csecsemők kikerülnének a napközbeni gyermekellátásból. Az idősebb gyermekek esetében több férőhelyre volna szükség. Ezek létrehozásában szerepet vállalhatnának cégek, iskolák. A minőségbiztosítás szempontjából szükséges volna a központi szabályozás, a családi napközik hálózatba szervezése és a szülők tájékoztatása.

A magyar kisgyermeknevelés szerkezetéhez szokott olvasók számára érdekes változatoságot jelent a könyv elolvasása, s a berendezkedésbeli különbségek ellenére jelentős tanulságokat tartogat számunkra is. A mű felhívja figyelmünket a magánosításban rejlő lehetséges buktatókra, például a privát intézmények elszaporodásával az ellenőrzés nehézkessé válására. Minden angolul olvasó napközbeni gyermekellátással kapcsolatos döntéshozó szakembernek, szakképzőnek és kisgyermeknevelőnek melegen ajánlom.

PÖRGÉS A TUDOMÁNY HATÁRÁN

SPINNING ON THE BORDER OF SCIENCE

ISZÁJ Fruzsina

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
PEDAGOGIKUM KÖZPONT
TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003

Farren, M. (2010): *Túlpörögve. Az amfetamin kultúrtörténete*. Könyvfakasztó Kiadó, Budapest

Mick Farren angol újságíró, zenész tollából született a *Túlpörögve*, bemutatva az amfetamin történetét, átszöve kulturális, politikai vonatkozásokkal. A mindösszesen alig több mint 200 oldalas könyvet 13 fejezetre osztja írója. Végigkövethetjük az amfetamin elterjedésének történetét egy olyan ember szemével, aki maga is részese volt ezeknek a történéseknek. Több helyen saját élménybeszámolóival lehetünk gazdagabbak, beleláthatunk nemcsak abba, hogyan lett az amfetamin – és származékai – ennyire elterjedt szer, hanem abba is, hogy a hatvanas, hetvenes években miként vált a művészek életének kedvelt kiegészítőjévé. „...így emlékezett a szpídfüggő szokásos reggelijére: metedrin, pírítós és egy csésze jó erős kávé. Jőmagam inkább egy pint Guinness-szel kezdtem a napot, mivel a gyomrom csak ezt tudta bevenni, miközben borotvátlanul, egy eszelős gyilkos tekintetével, már három napja ugyanabban a ruhában kószáltam Lemmyvel... olyan barátokat keresve, akik még ébren vannak, és hajlandók meghallgatni, miként szándékozunk feljutni a dicsőség csúcsára, és miképpen óhajtjuk jövő keddig meghódítani a világot” (80. o.). Szerencsére egy jó adag irónia szorult a szerzőbe, ami kellemes hangulatot kölcsönöz a könyvnek.

Kezdve az anyag szintetizálásának és fejlesztésének történetétől, a szerző egy egészen elágazó fonalat próbál tartani. A szer terjedését illetően a robbanást az 1937-es év jelentette, amikor egy gyógyszergyár kifejlesztette a tablettáformát „Benny” néven. A teljesítmény fokozása miatt kezdték el nagyrészt olyan munkahelyeken használni, ahol az emberek nagy igénybevételnek voltak kitéve, így a fizikai munkások vagy a kamionosok esetében, vagy például a filmes ágazatban. Angliában a gyári munkások körében vált kedvetté, akik a másnaposság leküzdésére, míg a gépirónők fogyókúra szerként használták. A 2. fejezetben kezdődik a katonaság általi használat taglalása, ami nem is nagyon fejeződik be a könyv végéig.

A leírtak szerint a 20. század kis túlzással összes jelentősebb háborúját „amfetaminkatonák” vitték véghez. A könyv egészére jellemző, hogy számos érdekességet tűz a sorok közé, mint például a csokival bevont amfetamin fogalmát, amelyet a pilótáknak adtak és „Fliegerschokolade”-nak neveztek el. A katonák és a civil szféra mellett a vezetők szintűgy éltek a szerrel. A 3. fejezet hosszasan taglalja Hitler amfetamin „gyógykezelését”; az orvosa állandó jelleggel mellette volt, és adott neki egy injekciót (kokain, folyékony amfetamin, glükóz, tesztoszteron, esztraidol és kortikoszteroid kombinációja), e nélkül ugyanis paranoiás rohamot vagy dühkitörést kapott. Mellette kisebb hangsúlyt kap Kennedy, akinek az Addison-kór általi gyengeségét próbálták leplezni amfetamin bevitelével, vagy a zenészek „vezetője”, Elvis. A 4. fejezetben kifejezetten ezt a témakört taglalja a szerző; számos olyan művészt sorakoztat fel, akik az amfetamin-élvezők csoportjához tartoztak. Megkülönböztet zenei ágakat droghasználat szempontjából, ami véleményem szerint igen érdekes, bár kissé felületes szempont, így a speedet a rockzenészek drogjának tartja, míg a jazz műfaj sosem fogadta be ezt a szert. A későbbiekben is megjelenik ez a fajta látásmód, amikor arról számol be, hogy a droghasználók között szintűgy megjelenik a sznobizmus – egyesek lenézik a speedhasználókat, míg ők másokat néznek le. Többször is említést tesz arról, hogyan próbálták lenyugtatni magukat: heroin, különböző gyógyszerek, nyugtatók. Az 5. fejezet helyet ad a hamis prófétáknak, Charles Manson és Jim Jones személyében, akik mindketten tömegeket buzdítottak öngyilkosság elkövetésére. A könyv egészén érződik egyfajta bizonytalan stílus, sok helyen árnyaltan megfogalmazott mondatokat olvashatunk, de a szerző maga is belátja, a könyv nem a hitelessége miatt íródott. A 6. fejezet a Pokol Angyalai motoros klubról szól, hogyan váltak az előállítás és terjesztés klubjává, amely szerepet később egy mexikói testvérpár vett át. A következő fejezetben képet kapunk a speed és a szexualitás, illetve a tudomány kapcsolatáról, ahol amfetamin- és ex-amfetaminfüggők számolnak be a szer hatása alatti szexuális élményeikről, megjelenik a szerhez kötött homoszexualitás és a „fehér bulik” is, amelyek a kristály színére utalnak. Majd a tudományt illetően Shulginról tesz említést, aki kezdeményezte az MDMA pszichoterápiában való alkalmazását. Több terapeuta követte őt e tekintetben 1985-ig, míg be nem tiltották az MDMA-t. Helyet kap a könyvben az ártalomcsökkentés fogalma, emellett az a nézet, hogy ha az emberek használni akarnak egy szert, akkor hiába a tiltás. A könyv utolsó fejezetei kitekintést adnak a jövő pszichoaktív szereit felé, és olyan kételyeket vetnek fel, mint a „drug” szó kétértelműsége. Megjelenik az oppozíció a drogháború és a gyógyszerek között; mekkora energiát fektet a kormány a drogháborúba, mégis amfetamin tartalmú gyógyszereket írnak fel ADHD-s gyerekeknek. E mellett különbséget tesz a hatvanas, illetve hetvenes évek droghasználói és a mai droghasználók között; előbbieket a szert eszközként használták, utóbbiak öncéllal. Az utolsó fejezet fő kérdése: vajon milyenek lesznek a jövő drogjai, és a mostaniakra milyen út vár?

Az amfetaminról mint kémiai szerről is kapunk némi információt, bár e tekintetben érdekesebb a ma már magyar nyelven is hozzáférhető tudományos forrásokhoz nyúlni (lásd pl. Ujváry és Demetrovics, 2009). Szintén szó esik a pszichológiai hatásokról, köztük a paranoid téveszmék megjelenéséről. Amennyiben végigolvassa az ember ezt a könyvet, felöltik benne a kérdés: vajon a szerző nem esett-e maga is áldozatul az amfetamin hosszú távú pszichológiai hatásainak. Össeesküvéselemélet-gyanús sorok jelennek meg a különböző fejezetekben, aminek a szerző is tudatában van. Idetartozik a politikáról alkotott kép, a gyógyszer vs. drog

kérdés taglalása, illetve amikor szó van a Pokol Angyalairól, bővebben, hogy mit tehetett volna másképp a kormány, hogy ne kerüljön a drogterjesztés mexikói kézbe, amely sokkal nagyobb problémát jelentett a Pokol Angyalai tevékenykedéseinél. Ehhez a témakörhöz jegyezném meg, hogy elindultunk az amfetaminhasználó művészekről kezdve a vezetőkön át a hamis prófétáig, nem beszélve a háborúk és a tömeghipnózis fogalmairól – a könyv elolvasása után némiképp olyan érzése van az embernek, mintha a 20. század tragédiáinak alapja ezen szer és származékaik lennének, ami, be kell vallanunk, a jelenség jelentősége jelentős eltűlésének tűnik.

Összességében véve érdekes olvasmány a *Tülpörögve*, bár a hitelesség, tudományosság terén érzékelhető hiányosságok miatt megfelelő kritikával kezelendő. Így, ha szigorúan tudományos munkához szeretnénk hozzájutni, akkor érdemes más forrásokat is elővenni. Ilyenek ma már magyar nyelven is elérhetőek, mind a szerhasználók személyiségpszichológiai jellemzőinek kutatásával (Demetrovics, 2007ab), mind a szerhasználat kontextusával (Demetrovics és mtsai., 2008; Demetrovics és Rácz, 2008), mind pedig a használat elterjedtségével (Demetrovics és mtsai., 2008; Demetrovics, 2009) kapcsolatosan. Jelen kötetben azonban a leírások számos helyen inkább szubjektívek, de mindenképp „életszagúak” annyira, hogy mosolyt csaljanak az olvasó arcára. Ez oka lehet annak, hogy végigkísérjük a szerzőt művében, e mellett nem árt belátni, hogy színes a szerhasználattal kapcsolatos könyvek palettája, amik a fiatalság kezébe kerülnek, kerülhetnek. A *Tülpörögve* következetesen vezeti végig az 1. fejezetben megkezdetteket, szinte egyik fejezetről gördül a másikra a mondanivaló. „A szpid a semmiért kínál cserébe valamit, ledönti a normális határokat, de ahogy telik az idő, valamiféle entrópia lép működésbe, a dolognak ára lesz, és a körülmények mind kevésbé tűnnek valósnak” (194. o.).

IRODALOM

- DEMETROVICS ZS. (2007): *A droghasználat funkciói*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DEMETROVICS ZS. (2007): *Drog, család, személyiség. Különböző típusú drogok használatának személyiségpszichológiai és családi háttere*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- DEMETROVICS ZS., KUN B., NÁDAS E., VADÁSZ P. (2008): A magyarországi táncos-zenés rekreációs színtéren megjelenő droghasználat jellemzői. In: DEMETROVICS ZS., RÁ CZ J. (szerk.): *Partik, drogok, ártalomcsökkentés. Kvalitatív kutatások a partiszcenában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 25–223.
- DEMETROVICS ZS., NÁDAS E., KUN B. (2008): Rekreációs droghasználat Magyarországon: előzmények. In: DEMETROVICS ZS., RÁ CZ J. (szerk.): *Partik, drogok, ártalomcsökkentés. Kvalitatív kutatások a partiszcenában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 13–24.
- DEMETROVICS ZS., RÁ CZ J. (szerk.) (2008): *Partik, drogok, ártalomcsökkentés. Kvalitatív kutatások a partiszcenában*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- DEMETROVICS ZS. (2009): Hungary. In: Hadfield, P. (ed.): *Nightlife and Crime: Social Order and Governance in International Perspective* Oxford University Press, Oxford. 169–182.
- UJVÁRY I., DEMETROVICS ZS. (2009): Az amfetamin típusú és rokon hatású pszichostimuláns szerek. In: DEMETROVICS ZS. (szerk.): *Az addiktológia alapjai II*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 101–150.